

**КУЛТУРНА ИСТОРИЈА СВРЉИГА
КЊИГА II**

**ЈЕЗИК,
КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА**

**ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Др СРЕТЕН ПЕТРОВИЋ**

**ПРОСВЕТА - НИШ
НАРОДНИ УНИВЕРЗИТЕТ - СВРЉИГ
1992.**

ОПШТИ ПРЕГЛЕД ИСТОРИЈЕ СВРЉИГА

Прошлошћу Сврљига бавили су се бројни историчари, археолози и други истраживачи и аутори и сви се они слажу да је Сврљиг антички град, да су га подигли Римљани, а Константин Јиречек сматра да је његово име тракијског порекла.¹⁾ Историчари се, такође, слажу да су подручје Сврљига у време почетка нове ере насељавала трачка племена Трибали и Мези, односно припадници илирско-трачког народа, који је познат под именом Дарданци²⁾ и који је имао значајну улогу у освајачким римским походима на Балкану и у организовању римске власти у нашим крајевима. Дарданци су били добро војнички организовани и снажни, па су их Римљани још у првом веку пре нове ере користили као савезнике. То је дошло до пуног израза у првом веку нове ере и касније, кад су римске легије надирале према Дунаву и освајале Дакију. У то време је у Нишу (Nais) стационарирана и прва дарданска кохорта – “kohorta I Aurelia Dardanorum”³⁾ (формирана у другој половини II века н.е.) у чијем саставу су свакако били и дардански ратници са подручја Сврљига. У то време је, као снажно војничко упориште и безбедна путна станица на магистрали легионара и трговца, настао и римски Сврљиг, антички град који је кроз целу историју имао пресудну улогу у развоју овог краја и животу његових становника.

Историчари још нису до краја решили дилему да ли се тај антички Сврљиг налазио код данашњег села Вароши, непосредно поред војничке тврђаве на високој стени на обали Тимока, или код данашњег села Нишевца, недалеко од тврђаве, у долини погоднијој за градњу стамбених, економских и комуналних објеката по римском узору. Но то ни мало не умањује значај и улогу тог античког града, о чијим институцијама и становницима данас сведоче само малобројни остаци некадашњих грађевина (хипокаусти, терме, купатила, водовод) и некадашњих монументалних споменика ратника и ратних ветерана.

У римској војсци је било уобичајено да се војници, после завршетка војничке службе, повлаче у веће центре провинције у којој су служили, где им је стављан на располагање земљишни посед. Такви нови становници јављају се у Нишу већ у првом веку н.е.,⁴⁾ а у Сврљигу

1) К. Јиречек, *Историја Срба*, „Словољубве“, Београд, I-II, 1978.

2) Група аутора, *Историја народа Југославије*, „Просвета“, Београд, књ. I, 1953, стр. 20.

3) П. Петровић, *Ниш у античко доба*, „Градина“, Ниш, 1976, стр. 32.

4) П. Петровић, *Ниш у античко доба*, стр. 119, 124.

вероватно нешто касније. О томе сведочи жртвеник ветерана Луција Аурелија Јустина из Бањице,⁵⁾ којим је он, што је такође било уобичајено, изражавао захвалност и славио своје богове и императоре, који су му омогућили да стекне углед и богатство. То доказује да је за ветеране и ислужене војнике овде било довољно и простора и могућности да као земљопоседници и повлашћени грађани и функционери остваре себи и својој породици удобан и лагодан живот. Они су имали одлучујући утицај и у изграђивању античког насеља код Нишевца, које је највероватније у то време и настало и у којем је било места за трговце, занатлије, крчмаре и друге пословне придошлице. Домородачко дарданско становништво, из којег су, иначе, регрутовани нови војници—легионари, било је ангажовано на производњи хране, у првом реду на гајењу великог броја говеда, коња, магараца, коза, оваца и друге стоке на пространим и богатим сврљишким пашњацима.

Слика 1. Град Сврљиг. (Снимио Раде Милисављевић)

Сврљиг је, иначе, као и највећи део данашње Србије, по административној подели римске империје, припадао провинцији Мезији, која је установљена 9. године пре н.е., за владе цара Домицијана, односно Горњој Мезији, кад је она око 100. године н.е. подељена на горњу и доњу. Ревизија ових граница извршена је крајем трећег и почет-

5) Н. Вулић, *Споменик*, LXXV, 1933, п. 72, бр. 207.

ком четвртог века, кад је у средишњим деловима Балкана створена централна провинција Средоземна Дакија (*Dacia Mediteranea*), у коју је ушао Nais са околином, а североисточно од ове провинција Прибрежна Дакија (*Dacia Ripensis*), у коју су укључени источни делови Србије у сливу Тимока. Граница између ових провинција ишла је, по свој прилици, преко подручја Сврљига, но без обзира на административне поделе и провинцијске границе, и упркос њима, Сврљиг је својим природним положајем и традиционалним везама у свим периодима био под непосредним утицајем Naisa, као центра романизације и ширења римске културе на овим просторима Балкана.

Римски начин живота са новим навикама у облачењу, исхрани и понашању и новим знањима у грађевинарству, земљорадњи, сточарству и другим областима у Сврлигу су најпре прихватили исслужени војници-ветерани и домороци ангажовани у војним и цивилним службама римске управе. Они су се међу првима определили и за хришћанство кад је оно, за владе цара Константина (313. године н.е.), проглашено државном религијом, као и за латински језик, који је доминирао у званичној и службеној употреби. Тиме, међутим, нису били избрисани елементи византијске културе и присуство грчког језика, који налазимо и на статуи Богиње Хере пронађеној у клисури код античког града Сврљига. То је, уосталом, било у складу са природном и признатом границом између ова два језика, која је од Скопља на север обилазила Белу Паланку (*Remesiana*) и Ниш (*Nais*), тако да су ова два града била у подручју латинског, а Пирот и крајеви источно од ове границе у подручју грчког језика.⁶⁾ Сврљиг се, и у овом погледу, налазио управо на граничном појасу, где су се и језици и утицаји култура мешали, али се утицај грчке културе појачао после преношења престонице у Цариград (330. год.), а нарочито после поделе римског царства (крајем четвртог века), кад је источни део наше земље ушао у састав источног римског царства, односно Византије. У таквим односима и под таквим утицајима је Сврљиг дочекао и велику сеобу народа у којој су га снажно заплуснули таласи надирања нових култура, да би се, пошто им одоли, коначно утопио у набујало и незадрживо словенско море, да би постао српски.

Иако се није налазио на главном путу надирања нових народа и ратничких хорди које су у таласима долазиле из далеке Азије, Сврљиг је морао да осети последице њихових упада на Балкан и њихових дубоких продора долином Мораве: кад су Готи 269. године опасно угрозили утврђене зидине Naisa, затим кад су га пустошили и рушили Хуни (441. и 447) и поново Готи (471. године).⁷⁾ А онда су дошли Авари и Словени, који се 543. године појављују на границама царства и започињу најпре своје пљачкашке, а затим освајачке походе, продирући све дубље у Тракију и Грчку и угрожавајући и сам Цариград. Тада се Сврљиг нашао на главном путу њихових историјских похода и надирања.

6) *Историја народа Југославије*, I књ., стр. 45.

7) *Ниш у античко доба*, стр. 35, 41, 42, 44.

Средњовековна српска држава

Словени су се на левој обали Дунава појавили на почетку VI века, а прве нападе на византијску територију, како описује Прокопије, започели су у доба цара Јустинијана (518–527). Велику реку су прелазили код Видина и наступали према југу, користећи добро познате и сигурне римске путеве долином Тимока. Сматра се да су већ њихови походи 540. године, кад су продрли до Цариграда, као и походи 547–548. године, кад су опустошили читав Илирик, угрожавали и Nais, а извесно је да је једна већа група Словена 550. године, кад преко Дунава прелази „велика множина Словена као никада раније“, боравила у овом граду.⁸⁾ У то време су Словени свакако пролазили и кроз Сврљиг и вероватно боравили у њему, а крајем VI века и на почетку VII века трајно су се овде настанили.

Доносећи из прапостојбине свој начин живота и привређивања, Словени су се опредељивали за сеоска насеља са разбацаним кућама, окруженим малим пољским имањима и великим густим шумама, па им је, као земљорадницима и сточарма, подручје Сврљига веома одговарало. Насеља градског типа и градски уређена нису их интересовала, па је и то један од разлога брзог пропадања и нестајања античког Сврљига, који је, вероватно, још у време првих продора аварско–словенских племена био пљачкан и рушен.

У нову домовину Словени су донели и своје племенско и жупско уређење (колективно власништво читаве општине уз паљевински начин обраде земље и неприкосновену власт родовско–племенског старешине). У међувремену створени су и шири родовски и племенски савези, како ради успешног вођења ратних операција, тако и ради заштите сопствене територије и одбране од непријатеља. Такав племенски савез створила су српска племена која су насељавала долину и слив Тимока, па, дакле, и подручје Сврљига. Ту су она, као снажна етничка целина под називом *Тимочани*, у наредним вековима одолевали насртајима освајача и очували свој национални и културни идентитет.⁹⁾

Највећа опасност српским племенима у овом делу наше земље, у том погледу, од самог почетка живота у новој домовини, долазила је од Бугара, народа турско–татарског порекла, који су крајем VII века заузели словенске територије у источном делу Балканског полуострва. Иако су се бугарска племена брзо утопила у словенску масу и прихватила словенске обичаје и културу, њихова држава, која је формирана у VIII веку, одмах је испољила експанзионистичке прохтеве према српским територијама. Надмећући се са Византијом у освајању и подели балканских простора, Бугари су 811. године покорили српска племена Тимочане, Браничевце и Моравце, а 840. године су напали и на Рашку, али је млада српска држава зауставила њихова даља освајања.

8) Ниш у античко доба, стр. 44.

9) Историја народа Југославије, књ. I, стр. 97.

Оставши и даље изван граница средњовековне српске државе, Тимочани су 971. године, падом Бугарске, дошли под византијску власт, а петнаестак година касније, као и све српске (и бугарске) земље, ушли су у састав великог македонског Самуиловог царства. По паду македонске државе 1018. године све српске земље поново су дошле под византијску власт, коју је потпуно збацио тек велики жупан Стефан Немања (владао од 1170. до 1196. године). Немања је 1183. године ослободио од Византије и српске територије у долини Мораве, око Ниша, и области горњег Тимока, односно Сврљиг.

Према хронолошком приказу догађања у Сврљигу и око Сврљига, датом у историјској расправи Радослава Агатоновића,¹⁰⁾ Немања је 1183. године порушио и спалио византијски Сврљиг, али је 1186. године био принуђен да се са ове територије повуче. Три године касније, 1189, Немања је искористио пролазак крсташке војске под вођством најмоћнијег европског владара, немачког цара Фридриха Барбаросе, кога је пријатељски дочекао и угостио у Нишу, и поново заузео и Сврљиг и све земље на истоку до Средца (Софије). Византинци су, међутим, већ наредне године, 1190. повратили све ове територије, па се Сврљиг опет нашао изван границе српске државе. 1195. године Сврљиг је пао под угарску власт, а 1203. године од Угара га је преотео бугарски цар Калојан који је искористио слабост Србије раздиране борбама око престола после Немањине смрти. Под бугарском влашћу Сврљиг је остао све до 1215. године кад га је ослободио Стефан Првовенчани, пошто је успео да консолидује стање у држави. Стефан је, међутим, умро већ наредне године, што су Бугари искористили да поново отму Сврљиг и да га држе све до 1254. године. Ослободио га је и српској држави вратио краљ Урош I, па је Сврљиг био непрекидно у саставу српске државе до смрти краља Милутина 1321. године. Тада је бугарски цар Михајло Шишмановић опет искористио династичке борбе у Србији и приграбио Сврљиг, али је после битке на Велбузу 1330. године био принуђен да га врати краљу Стефану Дечанском.

Сврљиг је затим још два пута бивао отргнут из састава српске средњовековне државе. Турци су га поробили приликом свог првог упада у српске земље, 1386. године, кад су освојили Ниш, али су га држали само годину дана док га војска кнеза Лазара није повратила после победе над Турцима на Пљочнику 1387. године. После Косовске битке 1389. године Сврљиг је био издвојен из осталог дела вазалне Србије, јер се налазио у области (земље између Ниша и Средца) које су Турци, из стратегијских разлога, уредили као *тампон зону* између Србије и Бугарске.¹¹⁾ Тек 1413. године коначно је укључен у деспотовину и до њене пропасти делио судбину вазалне српске средњовековне државе.

10) Р. Агатоновић, *Нешто о граду Сврљигу*, „Босанска вила“, 1906, бр. 5, 6, 7, стр. 76, 105, 120.

11) Исто. У *Историји српског народа* групе аутора наводи се податак да су бугарски освајачи у својој експанзији на север 827. године, пошто су имали успеха у сукобу са Францима, покорили словенска племена око Мораве и Дунава и „Тимочане,

У Видинској кнежевији и Видинском Санџаку

Тампон-зона коју су Турци, како у својој хронологији бележи Р. Агатоновић, после косовске битке успоставили у областима између Ниша и Софије и у коју су укључили и Сврљиг, никако се не подудара са областима и територијом познатом у историји као „Видинска кнежевина“¹²⁾ која је настала много раније и која је такође обухватала и Сврљиг. Као специфичан облик државног организовања она се зачала још у XII веку у области западно од Видина и, као гранична област између чисто српских и чисто бугарских земаља, са својим мешовитим становништвом настојала је да остане по страни од бугарских експанзионистичких планова и освајачких похода. Тако су видински владари (деспоти и кнезови) успели да оформе посебну државу на простору између реке Искар, на истоку, и Тимока, на западу, и да у њој, независно од бугарске државе, воде самосталну политику. Они су били у пријатељским и родбинским односима са српским владарима, па су често прихватили и њихово протекторство и њихову врховну власт. То је било од изузетног значаја за српски живаљ у области Тимока, за Тимочане који су, иако одвојени од српске државе, у таквој видинској кнежевини били заштићени од бугаризације, па су сачували своју унутрашњу самосталност и своје народно српско обележје. А то је поготову користило Сврљику који се налазио у граничном делу видинске кнежевине и био у непосредној вези са српском државом и у периодима кад су га Бугари у ратним препадима отимали, а Турци у освајачким походима палили и рушили.

У том погледу ни период турске управе заведене после косовске битке није донео велике промене Сврљику, јер је турски крајишки заповедник у овом крају Хамза (Хамус-бег) био у добрим односима са српским деспотом Стефаном, па му је постао чак и ратни савезник. Деспот Стефан је, наиме, у борби око турског престола, која је настала после смрти султана Бајазита, био на страни старијег Бајазитовог сина Мухамеда, а против султана-узурпатора Мусе, против кога се побунио и сврљишки турски заповедник Хамза. Да би и једног и другог због тога казнио, Муса је са својим акинџијама – пљачкашима и убицама, како бележи деспотов биограф Константин Филозоф, „као бесен звер, палећи и пустошећи редом уз пут“ крајем децембра 1412. и почетком јануара 1413. године стигао на Тимок, опколио и ухватио Хамзу, ње-

који су још 823. године самостално одржавали везе с Францима и упућивали посланства њиховом владару“ (група аутора: Андреј Митровић, Павле Ивић, Драгиша Живковић, Предраг Палавистра, Дејан Медаковић, Радован Самарџић, Владета Тешић, „Историја српског народа“, Српска књижевна задруга, Београд, 1981. године, књига I, страна 144).

Исти аутори одговарају и на питање зашто је Сврљиг у доба Стефана Немање и његових наследника толико пута мењао господара: „У свом продору на исток имала је Србија да савлада највећи отпор. У Поморављу је Византија најдуже бранила своје позиције и, у случају губитка, настојала да их поврати првом приликом“ (исто, страна 258).

12) М. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ*, 1933, стр. 11.

гове градове Сврљиг и Соколац (код Алексинца) попалио, а становнике, као одметнике, раселио или побио. Срећом, султан Мухамед је ускоро успоставио своју власт и упутио војску против узурпатора, а деспота Стефана наградио и тиме што му је вратио Сврљиг. Међутим, то није било ни прво ни последње расељавање и рушење Сврљига, јер се слично догодило и 1454. године, кад је султан Мухамед II Освајач још једном опустошио српске крајеве. Крвожедни и окрутни Турци су том приликом успут све пљачкали и палили, мушкарце старије од 14 година убијали, а жене и децу одводили у ропство. Само из централних делова деспотовине они су одвели 50 000 људи, а Сврљиг су те године, дакле пет година пре коначног пада деспотовине, трајно поробили.

Па ипак, Сврљиг се доста брзо повратио од разарања и обновио своје потенцијале, јер је у административно-управној подели освојених српских земаља Турцима град Сврљиг био потребан и као значајно војничко упориште на путу између. Ниша и Видина и као стабилан економски ослонац у Видинском санџаку, којем је припадао. Како се може видети из „Дефтера за Видински санџак за 1483. годину“, који се чува у Архиву Председништва владе у Цариграду, видински санџак-бег је у тој години од Сврљига (са још 14 места) добијао приход од 37 901 акче (акча, сребрни кован новац, турска новчана јединица), што је чинило једну десетину укупног годишњег прихода овог видинског врховног војног и управног старешине (371 156 акчи).¹³⁾

Турци су вероватно већ у то време, крајем 15. века, кад су почели да насељавају многе крајеве на Балкану, почели да граде и свој Isferlik (Esferlik, Iperik) и да га развијају према својим законима и потребама. Обновили су и доградиле војничко утврђење на високој кречњачкој стени, а у њеном подножју изградиле путну и трговачку станицу са објектима за смештај људи и прихватање каравана: хановима, шталама, дућанима, водоводом, купатилом, џамијом, дајући му обележје важног административног и управног центра. У документима цариградских архива из 1565. године Isferlik се помиње као кадилук (подручје које обухвата више нахија или области).¹⁴⁾ Такав Isferlik су 1597. године опљачкали и запалили Мађари, који су користили слабљење османлијске државе у време турског ратовања са Аустријом, па су у неколико махова, углавном у пљачкашким походима, продирали све до Једрена и Плевне у Бугарској.¹⁵⁾ Но, Isferlik се, изгледа, брзо опоравио од овог разарања, јер га турски путописац Евлија Ћелебија у 17. веку детаљно описује као кадилук од 150 000 акчи,¹⁶⁾ а турски летописац Хаџи-Калфа га назива градом и констатује да је кроз целу историју имао важну улогу и био значајно место на путу између Ниша и Видина.¹⁷⁾

13) *Историја народа Југославије*, књ. II, стр. 69.

14) *Историјски гласник*, III-IV, 59-78, Београд, 1955.

15) *Историја народа Југославије*, II књ., 1960, стр. 471.

16) Еврија Челебија, *Одломци о југословенским земљама*, Сарајево, 1976, стр. 350.

17) Стојан Новаковић, *Хаџи-Калфа или Ћатиб Челебија турски географ XVII века о Балканском полуострву*, „Споменик“, СКА, Београд, 1892.

И на почетку 18 века Isferlik је био значајно административно-управно средиште у видинском пашалуку, а сврљишка нахија је обухватала и подручје Гургусовца, односно тимочко-заглавско подручје. Тако су административне одреднице „Сврљиг“ и „сврљишки“ и као географске одреднице захватале много веће и шире подручје. То је било јасно истакнуто у називу нахије после преношења њеног седишта у Гургусовац, који је у другој половини 18. века почео да се развија снажније и који је у савременим условима комуникација имао погоднији положај. Нахија је и даље називана сврљишка, а овом одредницом је обухватана и Сокобања, коју неки аутори називају Бања Сврљишка.¹⁸⁾ Ту одредницу налазимо и у називима „сврљишко-бањска капетанија“, односно „сврљишко-бањски срез“, чије је седиште, по административној подели извршеној у кнежевини Србији после ослобађања ових крајева од Турака, било у Сокобањи.

Вук Стефановић Караџић то објашњава рангом градова и вароши у Србији, па „Сврлик на лијевом бријегу Бугарског Тимока“ сврстава у „вароши, које имају своје наије (као и градови)“, а у „варошице мало мање од овије, које немају своји наија“ убраја Бању и Гургусовац.¹⁹⁾ У то време Сврљиг је такав ранг имао само по ономе што је био и значао у својој прошлости, јер на почетку 19. века тај некадашњи град и варош практично није постојао.

Сврљиг је, иначе, од средине 16. века често, с правом, називан и Сврљишка Бања због термалних и минералних вода у Бањици (нишевачкој), у клисури поред Тимока са јужне стране града, и Бањици (варошкој), на западној падини кречњачке громаде, начичканој летњиковцима и кућама за уживање богатих Турака из Ниша и Гургусовца. На километар и по североисточно од ове турске бање и вароши била је махала Палидула са српским кућама, због чега Татомир Вукановић закључује да се Сврљиг „у територијалном погледу делио на две махале: Варош и Палидула, које су касније постале самостална сеоска насеља“.²⁰⁾ Т. Вукановић, међутим, грешни кад тврди да је „за време првог устанка у Сврљигу постојала школа и мезулхана“⁽²¹⁾ (поштанска станица), што се свакако односи на Нишевац, где је у то време било седиште сврљишке кнежине, а затим и сврљишког среза. Турци су, пак, из свог Сврљига такозваним „кадијиним путем“ преко Плужине, Калафата и Курилова стизали до Ниша за три и по сата, а до Сокобање се путовало пет сати путем који је, преко Оштре Чуке и Озрена, водио поред „хајдучких“ села Галибабинца, Радмировца и Давидовца.

У овим крајевима хајдуци су још од времена султана-узурпатора Мусе штитили голоруки народ у збеговима и кажњавали зулумћаре, дочекујући их заседама у планинским кланцима и шумским непроходима. Тако су хајдуци одржавали дух слободарства и спремност народа на отпор и устанак, што је дошло до изражаја и у време аустриј-

18) А. Ивић, *Истиси из бечких архива*.

19) В. Ст. Караџић, *Дела*, „Просвета“, Београд, „Даница“, 1969, стр. 92-93.

20) Т. Вукановић, *Насеља у Србији у доба I српског устанка*.

21) Исто.

ско-турских ратова крајем 17. и у првој половини 18. века, кад је у ове крајеве дошла аустријска војска.

Пошто је крајем септембра 1689. године код Ниша потукао турску војску и заузео град, аустријски командант Лудвиг Баденски се упутио према Видину да би га у првој половини октобра ослободио од Турака. На целом овом путу кроз Тимочку крајину, од Сврљига до Неготина, његова војска је била одушевљено дочекана, а многи Срби су били спремни да јој се придруже у борби против Турака. Међутим, Аустријанци су на срдачан дочек и пријатељске услуге одговорили непријатељским зулумима и пљачкањима, исказујући на тај начин и своју нетрпељивост према некатоличком, православном српском живљу, а слично се догодило и у лето 1737. године, кад је немачки маршал Кевенхилер са својом војском прошао кроз овај крај. У народу је зато остао оправдан гнев против „Немаца“ и „Шваба“, који му нису донели никакво добро, а после чијег одласка је био изложен новим турским зулумима, погромима и расељавањима.

Боравак аустријске војске у овом крају, међутим, допринео је да се у знатној мери пробуди борбени слободарски дух у народу, па су се у шумама Сврљига и Заглавка умножиле хајдучке дружине. Хајдуци су успешно штитили народ у збеговима и немилосрдно кажњавали пљачкаше и зулумћаре, те су се Турци повлачили у своје утврђене градове и избегавали сукобе са хајдучким дружинама. Тако је једна хајдучка дружина од 40 људи, по причању народа, неколико година хајдуковала код Пандирала и кретала се све до црноречког и алексиначког краја, обилазећи села и штитећи народ од зулума.

Ипак, у другој половини 18. века стање се и у овим крајевима смирило и нормализовало захваљујући новој организацији турске управе и новим односима које је она успоставила и одржавала. Порта је, наиме, ускоро по повлачењу аустријске војске 1739. године успела да и у овом делу Балкана уведе поредак који је дуго изграђиван и провераван у пракси. Градове је запосела турска војска, организована је турска управа по нахијама, а у кнежинама и селима нека врста самоуправе са локалним носиоцима власти. У београдском пашалуку то су били оборкнезови и кнезови, а у видинском пашалуку, па, дакле, и у Сврљигу, ајани, односно војводе и кметови. Таква политика је брзо дала позитивне резултате. Односи са Србима су се брже уређивали, сукоби успешније решавали, а обавезе лакше измиривале. Земља је била сељачка, али су они имали обавезу да спахији дају одређени део (обично десетак) од укупних годишњих прихода и приноса. Спахија је живео у својој кули или чардаку, а између њега и сељака у измиривању обавеза и другим односима посредовао је изабрани представник села.²²⁾

Изабрани представници села заступали су народ у свим пословима са Турцима и турском управом, коју је, за сврљишку кнежину, представљао турски ајан у *Isferliku*. Тако су изабрани представници

22) Цветко Петковић, *Хроника села Плужина*, рукопис.

народа стекли углед и добили значајну улогу у уређивању односа и решавању свакодневних питања у животу села и кнежине, а у томе се у последњој деценији 18. века нарочито истакао Крста Поповић из Шљивовика. Као млад човек, (рођен 1765), предузимљив и енергичан у акцијама и разборит у поступцима, он је постао прави предводник српског живља у одржавању и развијању сарадње са легалним представницима турске власти и управе и у борби против зулумћара и одметника од те власти и управе. А то је било и у интересу народа и у духу тадашње турске политике у Србији.

Све је то, међутим, поништено кад се тадашњи видински паша Пазван-Оглу (осман Пазван Оглу, Пазванџија) окренуо против такве политике Порте и против реформи султана Селима III. Он је свесрдно подржао султанове противнике и прихватио јаничаре који су после Свиштовског мира (1791) протерани из београдског пашалука. Тада је талас зулума захватио и Сврљиг, а чести покрети Пазванџијевих Арнаута донели су страх и неизвесност у свако село и у сваки дом.

Пазван-Оглу је у неколико махова надирао према Нишцу да би разбио и ослабио снаге које су се ту концентрисале за борбу против дахија и других противника режима. Он је најпре заузео Крајину и Црну Реку и учврстио своју власт у тим крајевма, а онда је 1798. године потукао и царску војску, која је покушала да заустави Пазванџијево надирање ка Нишцу. Зато су пред његовим новим покретом из Видина престрављени Турци панично напустили Гургусовац и без икаквог отпора побегли у нишку тврђаву. Пазванџији се супротставио једино мањи одред турских војника код Сврљига, којима је у помоћ са својим момцима похитао Крста Поповић, пошто је на време обезбедио и од Арнаута заштитио један српски збег. Бесан због тога, Пазванџија нареди својим војницима да до темеља разоре и спале Сврљиг, који је тако 1800. године престао да постоји као насеље. На згаришту је још неколико година остала само напуштена џамија, па је и она срушена да би материјал од ње био употребљен за другу грађевину. У међувремену је Нишевац постао седиште сврљишке кнежине, која је ушла у састав бањске нахије.

У међувремену, настављени су покрети турске војске преко Сврљига: 1801. године од Ниша према Видину, 1802. године од Видина према Нишцу, разуларени војници су пљачкали, рушили и палили, а народ се повлачио у збегове, крио и исељавао. Пазван-Оглу је честим покретима трупа, појачаним војничким посадама у градовима и стратешким местима и сталним терором над српским живљем чврсто држао власт у видинском пашалуку и немилосрдно гушио све покушаје ширења устанка који је у пролеће 1804. године плануо у београдском пашалуку. Није, међутим, успео да угуши и слободарски борбени дух у народу, јер су се у пролеће 1807. године Сврљижани масовно придружили свесрпској борби за ослобођење од Турака.

Од Карађорђевог устанка до Милошеве Србије

Сврљижани су збацили турску управу и придружили се устанку у пролеће 1807. године кад је у овај крај стигао Хајдук Вељко, који је донео Карађорђев барјак и овлашћење од Српског совјета „да може сваки. . . који оће, поћи с њим слободно“²³⁾ Вељко је, као буљук-баша бањски, пред народом у Нишевцу, прогласио Крсту Поповића за бимбашу и старешину сврљишке кнежине и од тада су сврљишки устаници војевали под Вељковом командом. Поповићеви коњаници су се истакли већ у боју на Гургусовцу, почетком маја, а затим 19. јуна у боју на Малајници. У међувремену, Сврљижани су будно мотрили на Турке у нишком крају и обезбеђивали границу на Грамади.

У боју на Чегру, 19. маја 1809. године, сврљишки коњаници су имали задатак да држе положај код Доњег Матејевца, а после продора турске војске прихватили су колоне избеглица и штитили народ у збеговима. Сврљишка села су опет била попаљена и опљачкана, а живот се у њима наставио тек у јесен 1810. године, кад су турске снаге, после огорчених борби на положајима од Ветрила до Грамаде потиснуте од Ниша. Крвава борба вођена је на Грамади и 1811. године, кад је 8000 турских војника под командом Хуршид-паше кренуло на устанике у источној Србији. Дочекао их је Карађорђе са 4000 устаника и 1500 руских војника, а у борби се својом храброшћу и војничком вештином опет истакао Крста Поповић. Карађорђе га ту постави за војводу сврљишког и стави му у задатак да још јаче утврди Грамаду и будно чува ову границу.

По Карађорђевом налогу су следеће године сва погранична места исељена, а народ из њих пребачен у унутрашњост Србије. Тако је сврљишка војска у јулу 1813. године на Грамади спремно дочекала општи турски напад на Србију. Крста Поповић је у вишедневном боју одолевао нападима турске војске из Ниша све док му се турске трупе из Видина нису приближиле с леђа, пошто су заузеле Гургусовац. Онда он распусти војнике да са својим породицама крену у збегове, а сам, са неколицином момака, стане у планини да настави хајдучку борбу и сачека нову прилику за буну и устанак, за општенародни обрачун са Турцима и њиховом влашћу.

Крста Поповић, међутим, није стигао да се прикључи другом српском устанку, који је 1815. године подигао Милош Обреновић у Такову, јер ни та српска буна, покренута у Шумадији, односно Београдском пашалуку, није могла, као ни она прва, Карађорђева, да допре до источне Србије, до Тимока и Сврљига. У том делу Србије су Турци из Видинског пашалука опет чврсто држали власт и одржавали своју управу. Та управа је нашла начин да се домогне главе Крсте Поповића, кога су у ноћном препадну, на превару, убили турски доушници.²⁴⁾ Тако

23) В. Ст. Караџић, *Дела*, „Просвета“, Београд, 1969, Даница, стр. 42.

24) Д. К. Јовановић, *Из Тимочке крајине. Књажевачки округ*. Гласник српског ученог друштва, књ. 70, Београд, 1889.

је 1818. године мучки прекинут живот једног од најхрабријих и најцењенијих српских устаника и старешина у источној Србији. Његови најближи сарадници били су: Јован Ајдамак из Преконоге, Јован Чолак из Округлице, Црни и Бели Ђорђе из Гушевца, Маринко из Околишта, поп Петар Поповић из Грбавча, Крста Горганић из Галибабинца, Илија Лила Горганић из Белог Потока. Најпознатији по храбрости био је Радојко Тричковић Сајтар из Преконоге, који се 1813. године са много рана повукао у Румунију. Пошто се излечио, доспео је у Грчку, где је учествовао у грчком устанку, а затим се вратио у Србију да служи кнезу Милошу.

Турци су, иначе, после угушења Карађорђевог устанка завели познате терористичке мере и одмазде. Због тога избегли народ из сврљишког краја није се усуђивао да се врати у своја села. Највећи број избеглица се још дуго задржао у ћупријском, јагодинском и крагујевачком округу, а неки су допрли чак до Београда и трајно се настанили у тамошњим селима. Онда су Турци увидели да од пустих села немају никакве користи, па су престали са терором и понудили сигурност онима који се врате на своја огњишта. Такву политику у духу директива Порте о толерантној и помирљивом ставу према устаницима и благом поступању са српским живљем заступао је и доста успешно спроводио бањски муселим Мула Емин. То је допринело да су у Сврљиг почели да стижу насељеници из старе Србије и са Косова, па су у неким селима они чинили већину становника, а по називима њихових фамилија и махала, – „Пироћанци“, „Арнаути“, „Грци“, „Власи“, – могло се утврдити одакле су дошли.

Турци су тако успевали да продуже своју власт у нахијама (шест нахија) из Карађорђевог Србије, које су задржали под својом управом, иако је кнез Милош од Порте непрестано захтевао да оне буду враћене. Успевали су да уреде односе са српским живљем и да одрже ред и мир и у ванредним условима какви су у сврљишком крају били у време епидемије колере 1813. и у време епидемије куге 1814. до 1816. године. Те епидемије су десетковале и преполовиле становништво и проузроковале нова померања, расељавања и досељавања. Куга је поморила и све Турке који су се били вратили на згариште некадашњег *İsferlika* настојећи да га подигну и обнове, па су Срби своја насеља Варош, Палидулу и Мечи До померили довољно далеко од тог мртвог „чуминог“ града. Ни годинама после епидемије они нису смели да се приближе том некадашњем граду, нити да користе оно што је у њему било остало.

Немир је у окупираним нахијама настао после Акерманске конференције (1826), којом се Порта, под притиском Русије, обавезала да Србији врати шест нахија које је противправно држала под својом влашћу, а нарочито после хатишерифа 1830. године, кад је ту обавезу и са правне стране испунила. То је био знак турским харачлијама и спахијама да новим наметима, зулумима и пљачком прикупе што више блага и иметка пре него што коначно изгубе власт и господство, па је народ из ових крајева готово свакодневно тражио заштиту од кнеза Милоша и изражавао му своју спремност да се обрачуна са Турцима.

Сврљижани су ту спремност доказали 26. априла 1833. године, кад су устали на оружје, протерали турске власти и утврдили гранични положај на Грамади, а затим су 28. априла кренули на Гургусовац да разоружају тамошњу турску посаду и ослободе своје заточене кметове. На сличан начин су разоружале турске поседе и ликвидирана турска власт и у осталим нахијама, па је цела источна Србија брзо ослобођена и већ почетком маја припојена кнежевини.

У Руском пројекту хати-шерифа за Србију предат Порти 1. маја 1830. стоји захтев Порти да се Србији треба да врати 6 нахија. „4. Повраћеније 6 Нахије: Крајинска, Тимочка с Гургусовцем и Сврлик-бањом, Параћинска с Ражњем и Алексинцем, Крушевачка, Старовлашка с Пазаром, и нахија Дринска, састављаше 1813. године части Србије, биће јој повраћене тако да ће Србија у напредак ове границе имати“.* Међутим, како у књизи *Милош Обреновић*, књ. III (1827-1835) показује др Мих. Гавриловић Турци су хтели да изиграју овај Руски пројект хати-шерифа. „У последњем моменту Турци су, по своме старом обичају, хтели да закидају. Наиме, хтели су, позивајући се на Бутењевљев мемоар од августа 1832, да им остане Алексинац, Сврљиг и Гургусовац“ (*Милош Обреновић*, књ. III, Београд, 1912, стр. 488). Најзад после крвавих борби и побуне у овим нахијама, Сврљижани су напали Турке у Књажевцу (Гургусовац) и тиме учинили први неопходан корак дефинитивном Турском одступању из ових крајева. Отуда у *Хатишерифу султанском од првог дана месеца реуепа 1249. год. или месеца нојембрија 1833. који испуњава права Србије, предаје Србији одтрнуте предјеле и постановљава Данак унтверђени*, поред осталог, стоји: „Предјели одтрнути од Србије (. . .) морају као и остали предјели Србије тобом књаже, управљани бити онако, као што је извиђено посредством извештенија од стране комисара наименованих и на сама мјеста оправљених, и као што топографическе карте на истим мјестима сочињене представљају. Ови предјели јесу: Крајина, узимајући у њу и Кључ; Црна Рјека, узимајући у њу и гургусовац, Бању и Сврљик; Алексинац с Ражњем и Параћином. . .“**

Као административна јединица Сврљиг је у кнежевину ушао као сврљишко-бањска капетанија у саставу бањске нахије. За прве капетане именовани су Јован Бошковић и Голуб Томић, а за чланове суда Радојко Тричковић и Миленко Стојковић Илић. Већ у другој половини 1833. године сврљишко-бањска капетанија је подељена на две посебне административне јединице, а Јован Бошковић је имеован капетаном сврљишке капетаније, чије је седиште било у Нишевцу. Под његовом командом била је и стална посада од 300 војника, састављена од људства из ове капетаније, која је обухватала 47 насеља, искључиво сеоских, са 1058 кућа-домаћинстава, 1569 „пореских“ и 3396 „арачких“ глава, односно 7000 до 8000 становника.²⁵⁾

* Види *Прилог X* у књизи: др Мих. Гавриловића, *Милош Обреновић*, књ. III. Београд, 1912 стр. 590-595. Наведено место на стр. 594.

** Види *Прилог XVII* у истој књизи: *Милош Обреновић*, књ. III, стр. 614

25) *Тештер арачки капетаније сврљишке за 1833*, Архив Србије.

Од 1836. године нахије се називају окружјима, а капетаније срезовима, па је новом административном поделом сврљишки срез ушао у састав гургусовачког окружја, а од 1839. године у окружју су уређене и полицијске власти. Под полицијску власт спадали су и погранични чувари, буљубаше са својим момцима распоређених у 29 караула дуж границе, од којих је половина била на подручју сврљишког среза. Окружном начелнику је придодат и помоћник, а под начелниковом управом су били и окружни благајник (за финансијску), окружни инжењер (за инжењерску) и окружни лекар – „физикус“ (за санитетску струку). Под окружним начелством су била и два ђумрука – царинска прелаза: грамадски и пандиралски, као и пандиралски полукарантин.²⁶⁾

Реорганизацијом административне управе која је у кнежевини Србији извршена 1836. године из састава сврљишког среза су издвојена села из сокобањског краја, па се број насеља у сврљишком срезу од тада усталио око 35. Од тада је започео и процес интензивног обнављања и пораста броја становника у овом крају, који је много пута пре тога био изложен погромима, поморима и расељавањима. Тај процес је за само три деценије, како природним прираштајем мештана и староседелача, тако и приливом и досељавањем новог живља из још неослобођених источних нахија (пиротске) и поробљених јужних крајева Србије (са Косова) удвостручио број кућа и становника у сврљишком срезу. То је најбоље потврдио и изразио попис извршен 1863. године, када су у 37 села сврљишког среза регистрована 1953 домаћинства са 16736 становника – 8585 мушкараца и 8151 жена.²⁷⁾

Попис је под надзором среског начелника Косте Јовановића и председника 15 општина извршила пописна комисија од 15 чланова, у којој је само један члан, званични пописивач из окружног начелства, био писмен, али на њихов рад није било примедби, а утврђено стање, према пописној књизи која се чува у Архиву Србије у Београду, изгледа овако:

Архив Србије²⁸⁾

Пописна књига

Година 1863.

Сврљишки срез

ОПШТИНА	СЕЛО	број кућа 1863.	становника			број кућа 1833. год.
			мушки	женски	укупно	
ДАВИДОВАЧКА	Радмировац	29	112	111	223	14
	Давидовац	47	211	204	415	22
	Галибабинац	74	336	319	655	35
БЕЛОПОТОЧКА	Бели Поток	95	463	497	960	31
	Топла	25	137	148	285	11

26) М. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ*, стр. 95–96.

27)–28) *Пописна књига*, 1863, Архив Србије.

ОПШТИНА	СЕЛО	број кућа 1863.	с т а н о в н и к а			број кућа 1833. год.
			мушки	женски	укупно	
ПОПШИЧКА	Копај–Копшара	26	103	81	184	9
	Попшица	49	206	150	356	23
	Пирковац	13	36	46	82	6
НИШЕВАЧКА	Нишевац	90	375	377	752	41
	Плужина	72	315	304	619	42
ЛАЛИНАЧКА	Сливје	20	84	72	156	10
	Лалинац	93	425	384	809	53
	Грбавче	90	337	333	670	48
ДРАЈИНСКА	Миљковац	29	155	126	281	13
	Драјинац	54	297	288	585	25
РИБАРСКА	Црнољевица	47	194	202	396	23
	Белоиње	46	178	192	396	23
	Рибаре	50	228	235	463	32
	Ђуринац	36	140	131	271	15
ГУЛИЈАНСКА	Лозан	43	201	195	396	29
	Гулијан	60	284	299	583	36
	Округлица	38	196	195	391	23
ВАРОШКА	Варош ^{†)}	53	241	235	476	20
ПРЕКОНОШКА	Преконога	104	414	391	805	43
БУРДИМСКА	Бурдимо	75	314	277	591	36
	Тијовац	29	136	111	247	18
	Бучум	28	143	116	259	11
ИЗВОРСКА	Извор	96	460	447	909	42
ВЛАХОВСКА	Влахово	42	161	148	309	19
	Манојлица	51	204	192	396	22
	Луково	78	346	304	653	40
ГУШЕВАЧКА	Околиште	42	188	176	364	23
	Гушевац	56	206	202	408	26
	Периш	59	293	175	414	29
ШЉИВОВИЧКА	Жељево	26	100	71	171	19
	Мерџелат	30	144	148	292	13
	Шљивовик	58	273	269	542	32
15	37	1.953	8.585	8.151	16.736	957

†) – Варош заједно са Палилулом и Мечидолом.

У овом попису нема насеља Дервен, које ће само осам година касније (1871) постати седиште среског начелника и административно–трговачки и економски центар среза. То насеље ће бити оформљено на месту где магистрални пут из Ниша силазећи са Грамаде пресеца Сврљишки Тимок и креће према Тресibaби. На том месту је до ослобођења нахија била турска стражара, а пошто се, по М. Ђ. Милићевићу,²⁹⁾

29) М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 1876.

стражара на турском звала *дервен*, тај назив за ово место остао је и после одласка Турака и још дуго је подсећао на турско време и турску администрацију, на харачлије, спахије и дефтере.

Др Гавро Шкриванић – даје опширније и потпуније тумачење овог имена.³⁰⁾ Он пише да је *дербанд* била стражара на важном путном прелазу, или другом објекту који је требало даноноћно чувати и обезбеђивати од хајдука и других нападача. Посаду у таквим стражарама чинили су *војници-мартолоци*, који су уживали одређене повластице у односу на осталу турску војску, а сличне повластице су уживали и становници читавих села која су била задужена да обезбеђују турске путеве на појединим несигурним и тешким деоницама. То су била *дербандска* или *дербенцијска села*, а међу њима се у пописним дефтерима из турске архиве помињу и сврљишка села Давидовац (и Кравље, на огранку пута Београд – Ниш) и Извор и Периш (на путу који је водио из сврљишког у белопаланачки крај).

У сврљишком крају су се у првим деценијама живота у кнежевини догодиле значајне промене у свим областима рада и стваралаштва. „На све стране, по целом окружју гургусовачком, виде се насути, уредно направљени друмови; у свима општинама добре и лепе куће саграђене; цркве и манастири обновљени и украшени (...) по друмовима и преко река добри и јаки мостови од камена и дрвета направљени“, – тврди се у допису из Гургусовца објављеном 1851. године у „Српским новинама“.³¹⁾ Милан Костић, пак, примећује да се „до ослобођења народ у гургусовачком крају највише бавио сточарством (...) али се сада (...) народ почиње бавити и земљорадњом“.³²⁾

„Српске новине“ су 1847. године забележиле „да су кметови округа гургусовачког закључили, да у вароши Гургусовцу саграде једну болницу, у којој ће се примати и лечити болесници сваког рода из целог округа“.³³⁾ Представници народа су указали на неопходност и хитност градње овакве здравствене установе, која би допринела успешнијем лечењу и сузбијању опасних болести, какав је био и сифилис („дренга“), који је харао и по неким сврљишким селима (Гулијан, Нишевац, Грбавче). Држава је помогла ову акцију народа позајмицом од 50 000 гроша, па је болница са 50 кревета за болеснике и станом за лекара завршена почетком 1852. године и одмах почела са радом, а држави је позајмљена сума враћена тако што је новац убран од народа прирезом, који је био заведен у целом округу. Др Мачај је био први физикус болнице

Новине су јавиле да је 1858. године у сврљишком срезу свечано прослављен Св. Сава. У црквама је одржано богослужење, а у школама у Нишевцу, Црнољевци и Св. Аранђелу водоосвећење, па су ученици и њихови родитељи на овој школској слави окропљени во-

30) Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд, 1974, стр. 84.

31) М. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ*, 71.

32) Исто, стр. 71.

33) Исто, стр. 72.

дом. Летописац је забележио да је те године „била у сврљишском срезу јака зима и такав мраз, да се ни у најтоплијим хаљинама није могло никуд из куће изаћи, док се сунце није појавило. Старији људи не памте да је икада овака зима у овом крају била. Тимок се био заледио и лед је био дебео пола метра. Народ се хранио кукурузом, јер воденице нису могле млетити. Пошто су реке пресушиле, стока је цркавала, јер није било воде“.³⁴⁾

Лицејски питомци су, независно од ове изузетне зиме, забележили да се „по целом Сврљигу слабо што вуче на колима, него све на саоницама и лети и зими, а то што је предео брдовит“. Записали су да је у Сврљигу језик врло искварен, па се у говору тешко изговара *џ* и *ћ* и замењује са *џ* и *ч*. Иначе, „народ је све чист Србин, обе поле љубазан, отворен и поштен“.³⁵⁾

Забележено је, такође, да је у гургусовачком округу (срезови тимочко-заглавски и сврљишки) 1834. године било 23 686 становника, 1859. године 46 334, а 1866. године 55 079 становника, од чега у сврљишском срезу 17 920; да је за начелника среза сврљишког 1839. године постављен Гаврило Ризнић, 1842. године Стеван Недељковић, а 1848. године Радоје Марковић, отац Светозара Марковића, првог српског социјалисте, књижевника, политичара, оснивача социјалистичког покрета у Србији и на Балкану. Дуго се веровало да се Светозар родио у Нишевцу, чак је то тврдио и један од најистакнутијих првака Народне радикалне странке, иначе Књажевчанин, Аца Станојевић, па су Сврљижани били поносни што имају таквог суграђанина или бар што је Светозар Марковић вероватно неко време растао крај Сврљишког Тимока.

У летописима је забележено да су 1858. године одржани избори за Светоандрејску скупштину, на којој је Милош Обреновић поново изабран за кнеза Србије и да је у скупштини било пет посланика из сврљишког среза. А Феликс Каниц је у свом путописном дневнику забележио да је 20. јула 1860. године, пошто је у Нишу добио турску визу на пасошу и пошто му је на Грамади турски „паспорџија“, у караули, проверио исправе, залупао на српски „карантински плот“ и задовољно одахнуо кад су се тешке вратнице убрзо отвориле, јер је поново крочио у Европу.³⁶⁾

Прелаз преко границе на Грамади, где је од 1833. године био и „ђумрук“ (царинска служба), или на било којем њеном делу врхом Сврљишких планина био је корак у Европу и у слободу и за многе друге путнике и бегунце из крајева који су још били под турском влашћу и под турском управом. Бекством преко границе, у слободна сврљишка села, спасавали су се од турског зулума и учесници народних побуна у пиротској нахији (1836) и нишавским селима (1841. године). Свима њима је пружана потребна помоћ и указивано гостопримство,

34) Исто, стр. 74.

35) Исто, стр. 76.

36) Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво*, књ. II, СКЗ, Београд, 1985, стр. 348–349.

о чему сведоче и бројни досељеници из тих крајева и њихове фамилије под називом „пироћанци“ у готово свим сврљишким селима.

Сврљижани су, исто тако, пружили помоћ и поробљеном српском народу у Угарској кад је 1848. године устао да брани своја права од угњетача Мађара. Милан Костић бележи да су се на позив патријарха Рајачића, упућен народу кнежевине Србије, одазвали и добровољци из гургусовачког округа – Тимочани и Сврљижани. За њих се каже да су се храбро борили и да су се тек наредне године вратили својим кућама.³⁷⁾

Слика 2. Пуковник Ђуро Хорватовић, у улози команданта Авант-гарде Моравске војске на Пандиралу, 1976.

Али највеће жртве поднели су Сврљижани (и Тимочани) у српско-турским ратовима 1876–1878. године, поготову у оном првом 1876. године. Сврстани у две књажевачке бригаде I и II класе под командом пуковника Ђуре Хорватовића, сврљишки и тимочки војници су имали задатак да први ударе на утврђеног непријатеља и да на својим одбрамбеним положајима дочекају први налет непријатељских снага. Они су већ 19. јуна, сутрадан по објави рата, на задатом путу према

37) М. Костић, *Књажевац и стари књажевачки округ*, стр. 71.

Нишави, прешли границу код Пандирала и наредног дана на Бабиној глави постигли прву победу у борби која је трајала цео дан и у којој се особито одликовао сврљишки батаљон прве класе.³⁸⁾

Слика 3. Пљачкање једне сељачке куће
Из српско-турског рата 1876-1878

Хорватовићева војска је, међутим, морала да прекине даље операције према Нишави, јер је овакав план српске врховне команде био угрожен наступањем турских група од Видина, па је требало организовати одбрану од Ниша, на Грамади и Пандиралу. Тај напад је почео 17. јула, а водио га је главни заповедник целе турске војске Абдул-Керим, који је рачунао да ће овим маневром лако угрозити главнину српске војске у долини Мораве, дакле, с бока и из позадине. Турци су већ првог дана офанзиве пробили одбрану на Грамади, а следећег дана принудили и одбрану Дервена да се повуче на Тресибабу, где се са својим двама књажевачким бригадама и пожаревачком бригадом већ налазио пуковник Хорватовић. Он је у целодневној крвавој борби 19. јула избацио из строја око 4000 турских војника, али је и српска војска имала 130 мртвих и око 500 рањених и несталих војника. Тешке крваве жртве поднели су Сврљижани и Тимочани и у борбама наредних дана испред Књажевца (260 мртвих и 1600 рањених), а ништа мање тешке и крваве нису биле жртве које су поднеле сврљишка и тимочка села. Цео Сврљиг је био попаљен још при наступању турске војске са Грамаде и Пандирала, тако да је ретко која кућа остала читава. У Мерџелату и Миљковцу су све куће изгореле, а запаљене су и све општинске и среска зграда у Дервену, све школе и све

38) Исто, стр. 78.

цркве. Тада је изгорела и средњовековна црква у Извору и спаљена црква-манастир Св. Аранђел код Попшице. Бележећи да у сврљишселима скоро да није било дома без црног барјака, угледни савременик и хроничар ових догађаја, генерал Јован Мишковић, који је дуго истраживао и прикупљао грађу за своју књигу „Књажевачки округ“, с правом је записао: „Ја извесно рачунам да ни један други округ у Србији за време овога рата није више ни крвне, акамоли материјалне жртве принео на олтар слободе и хуманитета, него што је то учинио округ књажевачки“.³⁹⁾

У знак захвалности палим жртвама и у знак сећања на те дане, кад је народ целог Сврљига и Заглавка био отеран са својих огњишта, у Књажевцу је 1906. године подигнут заједнички споменик, али су га бугарски окупатори у првом светском рату порушили и однели у Софију, где му се изгубио сваки траг.

Тимочка буна

Чим би се вратили из ратних збегова и ратова и чим би прионули обнављању својих разорених домова и угашених огњишта, Сврљижани би се враћали и актуелним друштвеним догађањима и политичким збивањима која су их увек привлачила и интересовала. А на почетку осамдесетих година снажно су их својим програмом и новим идејама привлачили радикали, који су заподенули жесток политички обрачун са владајућим либералима и апсолутистичким режимом краља Милана Обреновића. Политичке страсти су кулминирале у изборима 1883. године, кад су радикали, борећи се против крајње реакционарних мера владе, постигли победу и стекли право да образују владу. Међутим, краљ Милан је, супротно Уставу, одбио да мандат за састав владе повери радикалском лидеру Николи Пашићу, што је изазвало њихово огромно негодовање. А кад је влада Николе Христића одлучила да од народне војске, која у Тимочкој крајини има дугу традицију, покупи оружје, наводно ради реорганизације војске, радикали су то схватили као директан напад на њих и на народне слободе, о чему је 30. јула 1883. и Никола Пашић писао у „Самоуправи“:

„Помислите само како ће Србину бити кад му стану скидати пушку с дуvara, пушку с којом је делио срећу и несрећу у рату, пушку с којом је у логору друговао, пушку с којом је непријатеља обарао, пушку која му је живот сачувала, пушку с којом је бранио своју децу, род и отаџбину своју, пушку коју је сваки војник мислио да остави својим потомцима као успомену, као закон и аманет из два последња мучна и крвава рата“.⁴⁰⁾

39) Мишковић Јован, *Књажевачки округ*, Гласник Срп. ученог друштва, књ. XLIX, Београд, 1881, стр. 116.

40) *Самоуправа*, бр. 89, 30. јул 1833.

Закључујући да се влада боји народа који у рукама има оружје и да зато хоће да му га одузме, чланак алудира на могућност супротстављања, па и оружаног отпора оваквој непопуларној мери. То се и догодило већ првих дана октобра кад су у црноречком (Бољевац), алексиначком и књажевачком округу почеле да раде такозване регрутне комисије на спровођењу владине одлуке. У првом батаљонском срезу на подручју Сврљига наредби су се најпре супротставили сељаци у Лабукову, који су 15. октобра одбили да предају оружје, а исто се догодило и на пописима у Пирковцу, Попшици, Радмировцу и Давидовцу. Сељаци нису пристајали да дају старо оружје док им се не замени новим, а пошто краљ и влада нису одустајали од своје намере, непослушност се претварала у све отворенији отпор и бунт. Тако се стигло до ванредног стања и преких судова који су у округу црноречком проглашени 21. октобра, у округу алексиначком за срез бањски 25. октобра, а у округу књажевачком 27. октобра.

У Сврљигу је на челу буне био командант батаљона народне војске Петар Милошевић, земљорадник из Извора. Он је 26. октобра позвао под оружје све обвезнике прве и друге класе, а свим председницима општина наредио да одмах организују снабдевање војске и народа и одржавање реда у селима. У Дервену је образован Привремени суд који су чинили Петар Милошевић, Риста Ђусић, Вуча Николић, Михајло Никић, поп Милан Поповић и учитељ Светислав Радовановић, а пододбор радикалне странке за срез сврљишки, чији је председник био народни посланик Риста Ђусић из Мерцелата, потпредседник Петар Милошевић и чланови Вуча Николић, земљорадник из Гушевца, Алекса Рајковић, земљорадник из Извора и Светислав Радовановић, учитељ из Црнољевце, постао је бунтовнички извршни пододбор.⁴¹⁾ Побуњеници су протерали среског начелника Милана Стевановића и полицијског писара Косту Павловића, запечатали касе и магацине, организовали службе обезбеђења и заштите и све среске и друге установе ставили под контролу. Још истог дана организована је одбрана побуњене територије, па је Петар Милошевић са три чете запосео упоришта на Грамади, у правцу Сокобање упутио је један вод, а у Дервену задржао једну чету народне војске.

Страхујући да ће се буна из Сврљига преко Грамаде проширити на нишки округ, јер се у извештају Николе Христића краљу Милану тврди да је Петар Милошевић имао намеру и задатак да упадне у нишки округ да би га побунио, влада је хитно предузела драстичне мере против побуњеника у Сврљигу. Главни командант краљевске војске генерал Тихомир Николић наредио је команданту Моравске дивизије у Нишу да упути трупе у Сврљиг и потпуковник Драгољуб Марковић га 30. октобра обавештава да је са једним батаљоном војника и батеријом топова „у најстрожијем бојном реду наступио Грамади“, а кад је „бунтовнике пред собом видио отпочео ватру против

41) М. Николић, *Тимочка буна*, Београд, 1954, документи.

њих“ и „после једног и по сата борбе“ натерао их да „беже у највећем нeredу пред храбром нашом војском“.⁴²⁾

И Петар Милошевић је 30. октобра послао извештај о овој борби. Он обавештава Извршни одбор у Књажевцу о „тиранском наступу команданта стајаће војске“⁴³⁾ и јавља да има седам рањеника (три тешка и четири лака), али да тачан број још не зна, а потпуковник Марковић у свом извештају прецизира да је „од бунтовника погинуло 5, а рањено 10“.⁴⁴⁾

Владине трупе су наредног дана, 31. октобра, са Грамаде кренуле на Дервен, пуцњавом из топова растерале побуњенике, успоставиле среску власт и у Ниш упутиле 12 заробљеника, међу њима и Петра Милошевића и Ристу Ђусића који су се предали, пошто је буна у целој Тимочкој крајини била угушена.

Већ 6. новембра преки суд, који је заседао у Зајечару, осудио је Петра Милошевића (старог 33 године) и Ристу Ђусића (старог 55 година) на смрт, а 16. новембра окончан је процес и осталим учесницима побуне: учитељ Светислав Радовановић осуђен је на 20 година робије, без окова, и 5 година полицијског надзора, Вуча Николић и Никола Ивановић—Зука, четовођа на Грамади, на 12 година робије у тешком гвожђу и 3 године полицијског надзора, Илија Миладиновић и Никола Маринковић из Лукова и Алекса Јоцић из Лозана, водник бунтовничке војске, на 3 године робије и 2 године полицијског надзора.⁴⁵⁾

О борби сврљишке народне војске на Грамади и држању њеног команданта Петра Милошевића сведочи прота Веља Антонијевић, који је из Књажевца био упућен у Сврљиг са порукама главног побуњеничког штаба сврљишком команданту.

„Командир Петар је имао наређење да са војском не ступа у борбу, али да може ако се укаже потреба, пуцати у ваздух, преко војске, да би је заглашио. Када је командант стајаће војске видео да народна војска не пуца у месо он изда наређење да се пуца у народну војску, што се и учинило и са наше стране пало је око 20 рањених. Када су ово наши војници видели повуку се натраг и растурају се. Са четом је остао само командир прве чете Никола Зука из Преконоге и он видећи да стајаћа војска нештедимице бије у месо нареди својој чети да и она равним начином одговори пуцајући у месо. Командант Драгољуб видећи шта је урадио није се усудио да настави борбу већ се заустави где се нашао, испод Грамаде. Ту се задржи целе ноћи, а наша се чета повуче у Дервен“.⁴⁶⁾

Прота Веља Антонијевић даље сведочи да је сутрадан, пред почетак борбе са јединицом пуковника Марковића сврљишком команданту стигла порука из Књажевца: „Вође овог покрета побегле су на нас. Немој ступати у борбу. Са војском повлачи се ка Књажевцу“⁴⁷⁾ и

42) Исто.

43) Исто.

44) Исто.

45) Исто.

46) *Илустровани радикални алманах*, књ. II, стр. 36–39, Београд, 1924.

47) Исто.

да је он саветовао Петру да одмах са учитељем црнољевачким Светиславом Радовановићем крене према бугарској граници, у бекство. Петар је, међутим, са свог командног положаја сишао пред зграду среског начелства, где га је краљева војска затекла и одмах ухапсила.

Забележено је и сведочење о држању сврљишких предводника буне Петра Милошевића и Ристе Ђусића приликом њиховог стрељања 7. новембра 1883, на Краљевици:

„Петар командир достојанствено и војнички хладно ушао је у своју раку, а Ђусић је сам себи за колац прилепио и запалио свећу и к’о да је она рака за неког другог спремљена говорио је да ће доћи дан народног суда, када ће они бити освећени“⁴⁸⁾

„Тимочка буна“ је последња акција „народне војске“, која је као институција и традиција у овом пограничном крају имала посебан историјски значај и посебан социјални карактер. Срби су овде увек били на удару освајача и поробљивача и увек су морали сопственим снагама и сопственим оружјем да бране своје име и своје огњиште. Од Бугара, Мађара, Аустријанаца, Турака. Понекад и од српских великаша и српске државе, која их је у политичким нагодбама и трговачким обрачунима лако препуштала другима, а тешко се одлучивала да их својом снагом и војском штити и чува. Није зато несхватљиво што су зазирали и од обреновићевске државе. И што су, охрабрени радикалима, устали против српске владе и пружили оружани отпор регуларној српској војсци. Због тога су били тешко кажњени и за дуже време обезглављени и дезорганизовани. Али је традиција бунтовништва и хајдучије још дуго живела у овом крају и људима који су поникли у њему. Појам „сврљишка држава“ деценијама је био и географска и политичка одредница за Сврљиг и Сврљижане, који су се грчевито отрзали од робовања и заосталости и жилаво се борили да што пре стигну у двадесети век.⁴⁹⁾

На прагу новог века сврљишки крај је по много чему био на ступњу који су описали лицејски питомци приликом свог пута по Србији 1863. године. Земља је још увек обрађивана дрвеном ралицом, а на планинским теренима су санке и дрвене двоколице често биле једино превозно средство. Кукуруз се користио искључиво за људску исхрану, пшенични хлеб се месио само за светковине и бладане, а млеко је прерађивано у масло и сир на примитиван начин, на појатама и бачијама у планинама, где су гајени буљуци оваца и коза. Сељаци су основне потребе живота, одевања и становања подмиривали домаћом

48) Исто, књ. I, стр. 35.

49) Из „сврљишке државе“ поникао је и један од најактивнијих завереника против краља Александра Обреновића, учесник у мајском преврату 1903. године, Михајло Ристић Цервинац. Он је после завршене учитељске школе у Београду, 1880. године почео службовање у родном Сврљигу, да би 1892. прихватио војну службу као поручник у Књажевцу. Са групом завереника утао је 29. маја у двор и пуцао у краља Александра и његову жену Драгу Машин. После тога, Цервинац је био шеф штаба комитских чета у Србији и као активни борац учествовао у ратовима 1912. и 1913, као и у ратовима 1914–1918. године.

радиношћу: жене су преле, ткале, плеле и шиле, мушкарци кројили, тесали, мајсторисали. Ватра са огњишта је у дугим зимским вечерима најчешће била једино осветљење у сеоским кућама, а петролеј је коришћен само у посебним приликама и то у минималним количинама. Минимална је била и потрошња шећера, па је ретко купован, а за со се ишло у Румунију или на Кусјак код Прахова. Просечно сеоско домаћинство имало је осам до десет чланова, али их је било и самохраних и оних са преко двадесет чељади у породичној заједници.⁵⁰⁾

Сврљиг је ипак у двадесети век улазио и са многим променама и новинама, које су у великој мери настале и као резултат педесетогодишњег рада на описмењавању и просвећивању сеоског становништва. Кроз основну школу у Нишевцу, која је почела да ради већ 1842. године, и кроз основне школе у Црнољевици (отворена 1852), Св. Арханђелу (1864), Манојлици и Извору (1875), Дервену и Лалинцу (1886) и Грбавчу (1898) прошло је преко хиљаду ученика, па се број писмених младих људи у сеоским домовима стално умножавао. По неки од њих почели су да похађају и гимназијску реалку, која је, за школовање деце из овог округа, отворена 1871. године у Књажевцу. Тако су настајали и први школовани Сврљижани за рад у државној управи, у административним телима и стручним службама кнежевине.⁵¹⁾

Основна школа у Дервену, за ученике из Шљивовика, Мерцелата, Преконоге, Ђуринца, Рибара и Жељева, отворена је у кући Љубомира Голубовића, који је, као и његов комшија Илија Петковић, дошао овамо из Белоиња, чим је Дервен постао седиште среског начелника и средиште сврљишког среза. Осетили су и један и други својим трговачким њухом да се на раскрсници крај Тимока отварају неслућене могућности за послове и предузетништво. Оценили су да на тој раскрсници, резервисаној за дућане, механе и занатске радње, нема ни места ни времена за градњу школе, па су је сместили у угледну трговачку кућу. Није било време ни за градњу цркве, па је на почетку новог века, на пристојној удаљености од раскрснице, подигнута једноставна капела у којој је парох из Црнољевице повремено обављао службу. Време је, међутим, било да среско место постане варошица, па је указом од 9. децембра 1904. године село Дервен проглашено варошицом и добило име Сврљиг. А у новој варошици је 1910. године почела градња болнице, које је 1912. године примила прве болеснике и почела да ради под управом првог лекара Сврљижанина, доктора Драгољуба Дикића.

Сврљишки срез је на прагу 20. века, на основу пописа извршеног 1895. године, имао 23284 становника у 3192 домаћинства. То је три пута више него 1833, а за једну трећину више него што је било

50) *Пописна књига за 1863*, Архив Србије. Домаћинство Стојка Тодовића у селу Варош имало је 24 члана: 15 мушких и 9 женских.

51) Довољно писмених младих људи за рад у државној управи било је из сврљишког среза и пре отварања гимназије. Коста Стојковић из Вароши је средином шездесетих година био практикант у начелству округа књажевачког и сасвим је отишао из села (аутор поседује његово „написмено уверење“ о обрачуну са браћом).

установљено пописом 1863. године. Насеља су била сврстана у 18 општина, срески начелник је био Мирко Ђунић, срески писари Ђорђе Пеливановић и Драгомир Крстић, срески порезник Милош Марјановић, срески економ Петар Јелић, а срески лекар др Драгољуб Поповић. Народни посланик среза сврљишког био је Ђорђе Благојевић, земљорадник из Бурдима.

У Сврљигу је постојала и поштанско-телеграфска станица, у којој је послове обављао поштар Василије Гребенаровић, а у среском месту су била и два овлашћена књижара: Ђока Тодоровић и Тома Радовановић. Пошта је, иначе, превожена колима, односно двоколицом са коњском запрегом, која је мењана на одређеним растојањима. Споровозна роба је путовала воловским кирицијским колима, којима су Сврљижани у тимочки крај одвозили ракију да би отуда довозили со, а у нишки крај су одвозили стоку и сточарске производе. Путнички саобраћај се одвијао колима са арњевима, покривеним тарницама. А Сврљиг је својим положајем на природној раскрсници главних путних праваца имао веома значајну улогу у одвијању и одржавању свих врста и видова саобраћаја, у прихватању роба и путника и у даљем усмеравању њихових токова и интензитета.

У то време је почела и градња железничке пруге Ниш-Књажевац као наставак већ завршене деонице пруге од Зајечара до Књажевца. Њена траса је кроз тридесетак тунела и преко више десетина мостова ишла клисуром Сврљишког Тимока, а онда се дугачким тунелом испод Грамаде пробијала у нишку котлину да би, као некадашњи римски пут, повезала обале Дунава са Поморављем и даље, са Јадранским морем, да би и Сврљиг приближила Нишу, којем, као округу, од 1896. и административно припада, и отворила му нове путеве за излазак у развијени свет послова, политике и културе.

На том путу, међутим, Србија је морала да пролије још много крви и да приложи још много жртава. Морала је да води нове ослободилачке и одбрамбене ратове, а Сврљижани су у свим бојевима, по традицији, били дисциплиновани војници и примерни борци. Истакли су се 1912. на Једрену, заслужили многа одликовања 1913. на Сливници, стекли славу 1914. године на Церу, Руднику, Торлаку и Београду. Само на Церу, у саставу Дринске дивизије, из Драјинца је погинуло 16 младих војника, а из Грбавча је код Црне Баре у Мачви пало 11 момака.⁵²⁾

Али права страдања народа у сврљишком крају почела су у јесен 1915. године, кад су бугарске трупе нападе Србију и кад је на овом терену вођена битка за одбрану Ниша, у којем је у то време било седиште српске владе и српске врховне команде.

Јаке бугарске снаге су 28. октобра продором преко Изворске реке предузеле напад на Сврљиг, који је био важно упориште у одбрамбеним операцијама српске Тимочке војске и Шумадијске дивизије II позива. Овај напад је одбијен, али су бугарске јединице наставиле

52) Текст на споменику палим борцима.

своју офанзиву, да би 1. новембра прешле на леву обалу Сврљишког Тимока, а 2. новембра заузеле Сврљиг. Било је то три дана пре уласка бугарске војске у Ниш, из којег се изморена и онемоћала српска војска била повукла и кренула на дуг и тежак пут преко албанских гудура у сусрет савезницима. Био је то почетак трогодишње бугарске окупације која је у овим крајевима обележена безбројним злочинима и организованим терором против српства и српског народа.

Решени да у што краћем року остваре сан давнашње великобугарске политике и великобугарских аспирација према српским земљама, окупатори су свим средствима настојали да коначно овладају овим пограничним крајем. Одмах су ступили на снагу бугарски закони и бугарска управа, уведени су бугарски језик, бугарско писмо и бугарски називи, отворене су бугарске школе и институције.

Сврљишки срез је постао „Дервенска околија“, Суд општине назван је „Селско општинско управленије“, а кмет Т. Мирковић, у Црнољевци на пример, прекрштен је у „Т. Мирков“.⁵³⁾ Бугарска имена добили су и сви ђачићи, а из њихових школа уклоњене су и уништене све српске књиге, слике и мапе. Али потпуна бугаризација је подразумевала употребу бугарског писма и језика и у свим другим приликама и околностима – у саобраћају, трговини, на улици и свим јавним местима и скуповима, уз строге и ригорозне санкције против оних који се не придржавају прецизних бугарских прописа.⁵⁴⁾

- „1. Реч Србин треба потпуно да се изгуби и нико не сме да је изусте. Сви треба да је потпуно забораве.
2. Не треба изговарати нити употребљавати српске речи.
3. Молбе усмене или писмене, не смеју бити узете на разматрање ако су написане на српском језику.
4. Забрањено је певати српске песме. . .
8. Забрањено је дописивање на српском. Цензура неће пуштати таква писма.
9. Уопште, забрањени су српски натписи на дућанима, гробовима итд.
10. Забрањено је давати српска имена новорођенчадима.
11. Забрањено је давати српска имена улицама.
12. Сва лица која се обраћају службено бугарским властима треба да то учине бугарским језиком без ичијег посредовања. У том погледу власти треба да буду веома строге“ . . .

И власти су биле веома строге. За употребу српских речи ђачићи су немилосрдно кажњавани батинама, а старији су за такав „грех“ упућивани на принудан рад и интернирани, а не ретко и убијани.⁵⁵⁾ Али

53) Архив Ниш. Фонд Сврљиг, оригиналан документ.

54) М. Перовић, *Топлички устанак*. Документ Штаба бугарске Моравске војно-инспекцијске области од 29. маја 1918.

55) М. Перовић, *Топлички устанак*.

У својој књизи *Устаничке борбе у Србији 1916–1918*. – (СКЗ, Београд, 1987), Андреј Митровић наводи сведочење Богољуба Милетића који се сећао да је наредба о регрутацији „јако потресла“ мештане села јер нису могли поднети мисао на то да ће

најдаље су у својој безобзирности и перфидности бугарске власти стигле крајем 1916. и на почетку 1917. године, кад су наредиле да се регрутују и у њихову војску узму сви способни мушкарци од 18 до 45 година. Та наредба је изазвала општи револт и оружани отпор који је у историји познат као „Топлички устанак“.

Топлички устанак

Узима се да је „Топлички устанак“ почео 13. фебруара 1917. године ослобађањем Куршумлије и везује се за Косту Војиновића, истакнутог члана комитске организације и Косту Миловановића Пећанца, кога је српска Врховна команда из Солуна упутила у окупирану Србију да у пределу Топлице и Јужне Мораве организује четничке акције кад бугарска војска почне да одступа пред офанзивом савезника са кајмакчаланског фронта. Устанак је, међутим, избио спонтано и независно од планова Врховне команде, а у сврљишком крају је почео и пре доласка комитских организатора, без ичије команде и директиве. Покренули су га сељаци из Лабукова, који су 4. фебруара 1917. одбили да приступе регрутацији за бугарску војску. „Ја нећу да будем бугарски војник. Кад немам оца, не треба ми ни очух“ – рекао је том приликом Богољуб Милетић, кога су подржали и остали Лабуковчани, њих четрдесетак, договоривши се да са оружјем, које су извукли из скривница, оду у шуму, где су своју чету организовали у четири десетине и почели припреме за борбу са Бугарима.⁵⁶⁾

Недељу дана иза тога Милетић је са својим људима приступио одреду Пећанчевог четовође Милана Дечанског, који је са око 200 устаника прикупљених у алексиначким селима био кренуо према Сокобањи. Договорили су се да Милетић са својом четом крене на Сврљиг са циљем да се обе варошице истовремено нападну.⁵⁷⁾

Милетићу се у Давидовцу, где су устаници спалили општинску архиву и документе о реквизицији, придружило осам бораца из тог села, девет из Радмировца и шест из Галибабинца, а у Лалинцу још 50 људи. У Лалинцу су устаници без борбе заробили 7 Бугара, а у Плужини су у заседи сачекали 20 бугарских војника који су пошли да

постати бугарски војници, тим пре што су били уверени да ће их Бугари терати да „бију своју браћу“. Пошто су чули за Пећанчево четовање, 17. фебруара се њих „око 40 на броју, све младих и здравих“ одлучило да оде у шуму. Показало се да имају „ко пушку, ко револвер, ко бомбу, ко нож“ и пошто су „сви примили војничку дисциплину“ настала је већ једна јака чета. (Архив Војноисторијског института у Београду, пописник 7, кутија 79, фасцикла 9, број 14, Б. Милетић, *Успомене из народног устанка 1917. године*“, сведочанство из августа 1934. године.)

Исти аутор даље наводи да су „локалне четовође Богољуб Милетић и Милан Милијић“ по налогу Милана Дечанца, дакле, *Дечанца*, а не Дечанског, „ушле с четама у Сврљиг“, док је он са својим одредом „пред зору 10. марта напао Сокобању“ (Андреј Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918.*, СКЗ, Београд, 1987).

56) М. Перовић, *Топлички устанак*.

57) Ј. Дероко, *Топлички устанак и оружани отпор у окупираној отаџбини 1916–1918*, Београд, 1940.

уберу реквизицију. Ту се Милетићевој чети придружила и стотина сељака из Грбавча па је он са преко 200 бораца могао да крене на Сврљиг. У међувремену, пошто је био обавештен о нападу, бугарски начелник је са својим сарадницима побегао у Пирот, па су устаници без борбе ушли у ово среско место 28. фебруара.

Бугарске власти су, међутим, већ наредних дана предузеле далекусежну и општу акцију против устаника и комитског покрета. Према Сврљигу је из Ниша кренула снажна јединица бугарске војске (хиљаду војника, митраљеско одељење, батерија топова, два авиона), која је имала велику убојну моћ. Милетић је ову војску дочекао на Грамади и изненада је напао из заседе, па се у рејону Грбавча развила крвава борба у којој су погинула 74 устаника. Чета је зато морала да одступи и наредних дана су се Милетић и Дечански нашли у алексиначком селу Врело, према којем су одреди аустро-бугарско-немачке војске наступали са свих страна – од Ниша, Сврљига, Сокобање и Алексинца. Четовође су онда распустиле већи део своје војске и одлучили да се раздвоје: Дечански се преко Мораве вратио на Јастребац, а Милетић је са малом групом бораца остао на свом терену, избегавајући сукобе са надмоћним окупаторским снагама и кријући се од бугарских потера које су за собом остављале крваве трагове.

Бугари су 13. марта са два вода пешака и коњаника упали у Грбавче и на сред села, без саслушања и суђења, стрељали 66 његових житеља: стараца, жена и деце. Већ мртву трудницу Даницу Миливојевић су масакрирали, а Милунки Миливојевић су бајонетима из утробе извадили мртве близанце. У Плужини су истог дана стрељали 25 сељака: 18 мушкараца и 7 жена, међу њима шест стараца и четворо деце – најмлађи дечак је имао пет, а девојчица само годину дана. У Радмировцу Бугари у знак одмазде стрељали су осморицу учесника у устанку, а у Давидовцу су најпре ухапсили и интернирали на принудан ропски рад 26 мушкараца, затим убили двојицу, двојицу претукли и живе закопали у земљу, запалили четири куће, а три жене везали за ноге и обесили о греду да би их конопцима и опасачима претукли до бесвести. Укупно је у овој крвавој бугарској одмазди стрељано и у интернацији изгубило живот 196 недужних људи (157 стрељано у селима, 39 умрло у интернацији).⁵⁸⁾

58) Д. Мирчетић, *Сврљишка брда и врх зелени*. Попис стрељаних од Бугара 1917. године, Сврљиг, 1984.

У својој брошури *Бугарска зверства*, штампаној 1919. године у Београду, нишки професор Радослав Агатоновић бележи да је „у срезу сврљишком поубијано по тачним извештајима у селима“: Грбавче – 66 људи и једно дете од 5 година, Плужина – 28 људи и једно дете од 7 година, Лалинац – 26 људи, Галибабинац – 17 људи, Давидовац – 16 људи, Радмировац – 12 људи, Попшица – 6 људи, Копажкошара – 6 људи (убијени моткама), Жељево – 4 човека (два обешена, два стрељана). Брошура је у ствари говор који је Р. Агатоновић као народни посланик одржао на XIV састанку Привременог народног представништва поводом његове интерпелације са питањем: „Шта је влада урадила да се виновници злочинстава у Србији извршених од стране непријатеља за време окупације подвргну међународном суду и казне и да се оштећеним породицама даје материјална накнада“.

Бугарски окупатори су рачунали да ће оваквим крвавим мерама заувек угушити дух слободарства и бунтовништва народа овог краја, али су и даље били принуђени да у својим рапортима вишим командама извештавају: „У првом окупационом рејону пуковника Калканџијева забележено је у току јуна јачање четништва. У северним рејонима има тенденцију да се претвори у идејно–револуционарни. На југу тог рејона, око Сокобање, Дрвена и Јастрепаца, покрет од почетка носи идејни карактер“.⁵⁹⁾ Бугаре је, наиме, по Голаку, око Озрена и Девице и даље озбиљно узнемиравао Богољуб Милетић са преосталим устаницима. Истовремено, четнички војвода Тошко Влаховић, који се са двадесетак добровољаца из Топлице пребацио у источну Србију, кретао се сврљишким тереном. Он се почетком јула на Тресибаци сукобио са једном бугарском патролом, а на путу између Вароши и Палилуле убио је два бугарска војника.⁶⁰⁾

Али „Топлички устанак је само епизода у великој епопеји о учешћу Сврљижана у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године и о крвавом билансу жртава које су у тим ратовима дали. Само на фронтovima погинуло је 1 397 војника из сврљишких села, а највише црних барјака било је у Галибабинцу (115 погинулих на фронтovima и 5 убијених у ропству) и Грбавчу (51 погинуо и 66 стрељаних).⁶¹⁾

За показану храброст у борбама и допринос победи српске војске у овим ратовима одликован је велики број војника из сврљишког краја. Седморица међу њима заслужили су највеће војничке почести и признања: Душан Ракић из Црнољевике одликован је Карађорђевоом звездом и Орденом белог орла са мачевима, Христифор Милетић из Шљивовика Карађорђевоом звездом и Орденом белог орла, а Никола Матејић и Петроније Рајковић из Лалинца, Војислав Миливојевић из Миљковца, Милорад Милошевић из Попшице и Драгомир Марјановић из Тијовца Карађорђевоом звездом за војничке заслуге.

11. октобра 1918. године српска војска је, у силовитом јуришцу са солунског фронта, стигла до Ниша и тако се, после трогодишње окупације, слобода вратила и у сврљишка села. Већ наредних дана овај део земље остао је далеко иза фронта, па се мирнодопски живот брзо организовао и усклађивао са захтевима новог времена и законима нове државе, Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, која је свечано проглашена 1. децембра 1918. године у Београду.

Сврљишки срез је и у новој држави био у саставу нишког округа и имао је 18 општина. Носилац власти у срезу био је срески начелник, а у селима председници општина и њихови кметови, који су, у спровођењу мера и акција државне власти и владајуће политике, изражавали и своју страначку припадност. Тако је политички живот у срезу брзо обновљен, а политичке странке ужурбано настојале да новим програмима и савременим идејама окупе што већи број присталица.

59) *Сврљишка брда и врх зелени*, стр. 54.

60) Исто.

61) Исто. Попис погинулих, стрељаних и умрлих у логорима.

Радикална странка Николе Пашића је, захваљујући традицијама Тимочке буне и још живим успоменама на њене учеснике, имала најјачу позицију, па су њени кандидати, по правилу, побеђивали на изборима за органе локалних власти и за скупштинске посланике. Радикали су победили и на изборима за Конституанту 1920. године, јер су освојили 1 262 гласа, али су и демократи са 1 175 гласова могли да тријумфују да нису били подељени на две демократске партије. То, међутим, није забрињавало владајући режим, јер су обе грађанске странке, радикална и демократска, чиниле делове истоветне владајуће политике и давале снажну подршку заједничком владајућем режиму. Власти је непријатно изненадило сазнање да су код сврљишких бирача имали успеха комунисти, који су, иначе, у нишком срезу освојили највећи број гласова, а у Нишу су на општинским изборима надмоћном победом преузели општинску управу. У сврљишком срезу је посланички кандидат за Конституанту добио 303 гласа, шест и по пута више него кандидат Сељачке слоге, односно земљорадника.

„Ми не знамо од куда комунизам продире у село, и то у чисто србијанска села, где нема места комунистичком покрету“ – писало је у једном нишком гласнику децембра 1920. године. – „Један пример из Сврљига најбоље нам илуструје овај невероватни ток, који је око избора народних посланика створен: у једној чисто радикалној општини, радикални гласачи се деле у две групе, једна противна рату и војсци, која гласа у комунистичку кутију – која у том селу није имала ни свог представника – и друга, која гласа за званичну радикалну листу. Сви ови гласачи припадају радикалној странци, па ипак, они су гласали у комунистичку кутију, не из својих политичких убеђења, већ зато што су чули да су комунисти противни рату. У оваквим случајевима, прогнозе су немогуће и ми се не чудимо што су нас избори све изненадили“.⁶²⁾

Да би предупредиле таква изненађења и спречиле ширење комунистичке идеологије у сврљишки крај, полицијске власти су посебне мере предузимали против партијских активиста који су настојали да и у овом срезу оформе организацију присталица и симпатизера КПЈ. Ускоро је и краљевска влада (2. августа 1921. године) донела Закон о заштити државе којим је КПЈ забрањена и стављена ван закона, па је број присталица револуционарних и лево оријентисаних идеологија нагло опао и изгубио сваки значај у политичком животу сврљишког краја. На изборима одржаним 1923. године, листа Независне радничке партије Југославије (НРПЈ), иза које су наступали и илегални комунисти, добила је свега 14 гласова. Иначе, и на овим изборима победили су радикали, којима ће и даље у борби за власт озбиљније конкурисати само Демократска, а донекле и Земљорадничка странка.

Најистакнутији активисти Радикалне странке били су: учитељ Светозар Хаџић и трговац Милан Голубовић из Сврљига и земљорадници Коста Вучић из Гушевца, Радослав Златановић из Извора, Божидар Ристић из Лалинца, Радомир Митић из Попшице и Димитрије

62) *Напредак*, Ниш, 1. децембар 1920.

Божиновић из Шљивовика. Прваци Демократске странке били су др Драгољуб Дикић, лекар из Сврљига и земљорадници Миленко Цветковић из Давидовца, Алекса Бранковић из Шљивовика, Јевта Марковић из Лукова, Анга Антонијевић из Преконоге, док су се присталице Земљорадничке странке окупљале око Светозара Дикића из Рибара, Петра Жикића из Лалинца, Јована Богојевића и Гаврила Митића из Галибабинца. Богојевић је на изборима 1923. године био носилац листе Земљорадничке странке за нишки округ, а др Хаџић и Г. Митић посланички кандидати на изборима 1923, односно 1927. године. Сви су они, пак, били чврсто везани за нишке лидере својих партија, носиоце кандидатских листа на изборима: радикали за Николу Узуновића и Драгишу Цветковића, демократи за Радослава Агатоновића, а земљорадници за Благоја Павловића из Сићева код Ниша.

Колико су радикали у овом свом традиционалном упоришту били добро организовани и колико је Пашићева странка била популарна сведочи велики број читалаца партијске штампе и претплатника на партијска издања. У списку претплатника за „Илустровани радикални алманах“, штампан 1924. године као „грађа за 50-то годишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије“,⁶³ налази се и неколико стотина Сврљижана. Из села Варош, Нишевац и неких других било је по тридесетак претплатника, а кад се њима додају и они који су ову партијску публикацију набавили по њеном изласку из штампе, онда је лако закључити да се алманах „Пашић“ могао наћи готово у сваком другом дому у сврљишким селима.

Сврљиг је, иначе, средином те треће деценије двадесетог века са својих 69 кућа и 352 становника спадао у мања насеља у односу на Извор (210 домаћинстава, 1961 становник), Лалинац (186 домова, 1153 становника), Грбавче (165 домаћинстава, 1150 становника), Драјинац (148 домова, 1344 становника), затим Нишевац, Бурдимо, Луково, Плужину, Преконогу, Гушевац и Периш, села са по хиљаду и више становника. По броју трговачких и занатских радњи, концентрацији капитала и економским перспективама, међутим, ово место на раскрсници путева, које се 1922. године нашло и на новоизграђеној железничкој прузи Ниш – Зајечар, веома је привлачило и анимирало нове пословне и предузимљиве људе. Родоначелницима сврљишког трговачког сталежа, Голубовићима и Петковићима су се 1922. године придружили браћа Војислав и Тадије Николић, који су свој дућан из Округлице пренели у Сврљиг, у трговачку радњу у коју су уложили 40 000 динара, да би од септембра до децембра те године, како наводе у својој пореској пријави, остварили промет од 80 000 динара и чист приход од 12 000 динара. Из Округлице је своју трговину преселио у Сврљиг и Милорад Николић, а из Драјинца су са својим дућаном сишли браћа Милан и Дракша Ђорђевић да би, такође, заузели кључне позиције за нове пословне и политичке подухвате. Од свих осталих насеља у свом крају Сврљиг се издавајао и као административно сре-

63) *Илустровани радикални алманах*, Београд, 1924, књ. II.

диште среза (срески начелник био је Алекса Поповић, срески лекар др Вићентије Словић, управник болнице др Светолик Срећковић, срески економ у расаднику Милош Трифуновић) и као варошица са неколико десетина државних чиновника и службеника (четири среска полицијска писара и четири званичника, десетак жандарма и финансиа, учитељи, болничари, шумари, пандури), па је указом С. бр. 1268 од 5. јула 1925. године издвојен из општине дервенске и 3. септембра те године, пошто је изабрао своју општинску управу, почео „функцију под називом општина варошице Сврљиг“.

За првог председника изабран је радикалски кандидат трговац Милан Голубовић Лаца, (кметови су били Богомир Радокановић и Ђорђе Тодоровић, деловођа Милан Цветковић, кога је после неколико месеци заменио Драгутин Јовић, а одборници: лекар др Светолик Срећковић, учитељ Живојин Дикић, трговци Живојин Петковић, Војислав Николић, Милан Ђорђевић и Тихомир Илић, занатлије Милорад Михајловић, Марко Цветковић, Чедомир Игњатовић, Живојин Илић, Богољуб Јеремић и Жарко Ђорђевић и земљорадник Јован Мирковић), а први акти нове општинске управе били су прописи о уређењу насеља, о изградњи улица и тротоара, о одржавању чистоће и хигијене у двориштима и на јавним местима, о реду на пијаци и пијачним таксама. Одрама су започети и преговори о изради регулационог плана Сврљига, а уз помоћ Епидемиолошког завода у Нишу, почетком 1927. године изграђена је и прва хигијенска чесма у варошици.

У селима су општинске управе такође организовале и водиле акције на изградњи хигијенских чесама, школских и сеоских зграда, путева и других комуналних, здравствених и просветних објеката. (У селу Вароши је 1925. године завршена изградња и школе и чесме.) Предузимане су и одређене мере за описмењавање и просвећивање сељака и унапређење пољопривредне производње, а из контингента који је срез добио као надокнаду на име ратне штете у села су стигли први плутови, тријери, дрљаче и други савремени уређаји за обраду земље и прераду пољопривредних производа. У села је редовно (једном месечно) стижао и пољопривредни стручни лист „Тежак“, који је доносио многе корисне савете и новости. Редовни његови читаоци били су младићи који су похађали пољопривредну школу, која је, за ратну сирочад, била 1920. године отворена у Сврљигу, али је „Тежак“ долазио у руке и старијих земљорадника и привлачио шири круг заинтересованих знатижељника.

Подстичући овакве и сличне активности на уређењу насеља и унапређењу пољопривреде, општинске управе су вршиле и судску власт одлучујући по пријавама и тужбама за разне прекршаје и кривична дела кршења прописа о јавном реду и миру и ремећења односа међу људима, а посебан задатак су имале у праћењу непожељних за режим лица и сузбијању њихове политичке активности. На то их је повремено опомињао срески начелник, који је и 17. јануара 1926. године подсетио председнике да „... према постојећем наређењу Великог жупана нишке области под Пов. бр. 1931 ако се у тој општини

буде ко појавио да је комунист или ту партију проповеда или томе слично, суд (општински пр. В. Ђ.) ће помоћу својих поверљивих лица настојати да се сузбију њихови кораци“⁶⁴⁾ А. 11. септембра 1927. године начелник је председницима општина пренео наредбу великог жупана да одреде потребан број „поверљивих грађана“ за обезбеђивање скупштинских избора који су те године одржани.

И на овим изборима, што се унапред знало, победили су радикали, овога пута кандидат на листи Драгише Цветковића, али су и странке са „левог крила“ освојиле очекивани број гласова: 145 – земљорадници, 30 – социјалисти, 42 – независни радници иза којих су се „крили“ комунисти. „Другови радници и сељаци – писало је у изборном прогласу Одбора сељака и радника нишког округа за те изборе – (...) ми смо ратовали за богаташе и господу, ми смо гинули и сакатили се за господу и капиталисте, ми и сада радимо за господу, зелене наше и трговце...“⁶⁵⁾

Било је у том прогласу и страховања од предстојеће економске кризе, која ће крајем двадесетих и на почетку тридесетих година потрести свет, али пре свега негодовања због нерешених нагомиланих економских, социјалних, националних и других проблема и противречности, и разочарања због неиспуњених програма и обећања које је ратна генерација очекивала од нове власти и нове државе. А ту државу су све више и све јаче потресале тешке политичке кавге и међународне размирице, у којима је било све мање демократије и правде, а све више насиља и полицијских мера. У оружаном обрачуњу у Народној скупштини 20. јуна 1928. године је посланик Пуниша Рачић револверским хиџима усмртио посланике Хрватске сељачке странке Павла Радића и Ђуру Басаричека и смртно ранио вођу те странке Стјепана Радића, а 6. јануара 1929. године је краљ Александар збацио устав, распустио скупштину и завео диктатуру, чиме је укинуо све политичке слободе и онемогућио сваку демократизацију земље.

Све је то изазвало велике недоумице у народу, који је одувек знао да такви догађаји не доносе стабилност и сигурност. Сврљишки сточари и ратари су знали да ће се стање на пијаци опет пореметити на њихову штету. Мирно су примили и нову промену на државном врху, кад је краљ, пошто 32-месечном диктатуром није успео да реши горуће проблеме друштва и земље, био принуђен да 3. септембра 1931. године октроише устав и врати парламентарни систем, уводећи у њега два скупштинска дома: народну скупштину и сенат. Земља је добила ново име, Краљевина Југославија, и извршена је нова административна подела на девет бановина. Сврљишки срез се, као саставни део нишког округа, налазио у Моравској бановини, чије је седиште у Нишу.

Према попису из те године, сврљишки срез је захватао површину од 466 квадратних километара и имао је 28586 становника, 4134 домаћинства, 38 насеља и 21 општину.

64) Архив Ниш. Фонд Сврљиг.

65) Нишки гласник, Ниш, 18. септембар 1927, IX, 186.

Овом административном поделом су две општине чије је седиште било у Сврљигу, „сврљишка“ и „дервенска“, спојене у једну под називом „дервенска“, али ће нова општина убрзо добити име „сврљишка“, које је више одговарало овом месту и тежњама његових житеља, припадницима трговачко-занатлијског staleжа и младој буржоазији, која је на почетку те деценије кренула у одлучну афирмацију и диференцијацију. Манифестовало се то градњом првих кућа „на спрат“ са балконима, орнаментима и другим обележјима власти и финансијске моћи, али и све бројнијим карактеристикама грађанског морала и понашања у свакодневном животу припадника појединих staleжа и група. Већ 1930. године у Сврљигу је основано „Соколско друштво“ са 35 чланова, који су почели да се обележавају одређеним „соколским“ реквизитима и да негују одређене облике телесне културе. Године 1932. основана су два многочлана удружења, „Удружење трговаца“ са 86 и „Удружење занатлија“ са 80 чланова, који су своју припадност staleжу најефектније изражавали на годишњим скупштинама и годишњим забавама и баловима. Те године је основано и „Стрелачко друштво“ са 28 чланова и „Коло српских сестара“ са 50 чланица на чију иницијативу је већ наредне године (1933) у Сврљигу отворена Женска занатска школа са 30 полазница, кроз коју ће до краја те деценије проћи готово сва женска деца из варошице и најближих околних села. У тој години је, иначе, у Сврљигу основано и „Ловачко удружење“ са 67 чланова, а 1934. године је оформљен и „Месни одбор Аеро-клуба“ са 41-ним чланом, док је „Учитељско друштво среза сврљишког“ постојало од 1919. године и организовано деловало на стручном оспособљавању својих чланова и решавању актуелних питања школства и наставе, редовно третирајући и сталешка питања своје професије која је увек била у центру свих збивања и на удару свих покрета, акција и струјања.

Оснивачи „Учитељског друштва“⁶⁶⁾ били су Живојин и Катица Дикић (Сврљиг), Сретен и Зорка Савић (Извор), Драгослав Поповић и Радмила Вељковић (Нишевац), Драгољуб и Ружа Стојковић и Радојка Митић (Манојлица), Јован Давидовић (Црнољевица), Никодије Аранђеловић и Надежда Поповић (Попшица, односно Св. Аранђел), Иван Микелић (Грбавче), Тодор Николић (Лалинац), Бајо Дедић (Варош), Лазар Ђорђевић (Драјинац), Ђорђе Катић (Давидовац) и Терентије Цигиљ (Гулијан). Учитељи су 1927. године у оквиру свог удружења оформили „књижевни одбор“ и „дилетантско друштво“, а две године након тога покренули су иницијативу да се у Сврљигу подигне „културни дом“. Иницијативу су подржали и трговци и занатлије, о томе су донета и одговарајућа правила, али акција није била праћена потребним финансијским средствима, па није могла ни да се оствари.

Сврљишки учитељи су на почетку тридесетих година испољавали све веће интересовање и за сталешке и политичке проблеме у југословенској учитељској организацији, па су се на тим питањима и сами

66) Књига записника са скупштина друштва од 1920. до 1939.

делили на присталице владајуће групе и присталице опозиције у тој организацији. Нарочито бурне расправе вођене су у учитељском друштву поводом догађања на главној скупштини југословенских учитеља у Љубљани августа 1933, на којој су испољене велике поделе у јединственој организацији, па су се и сврљишки делегати на скупштини међусобно били поделили и конфронтирали.

Учитељско друштво је, међутим, било јединствено у заштити сталешких и људских права целокупног учитељства. Тако су сврљишки учитељи оштро протестовали поводом расписа Краљевске банске управе којим се председници општина овлашћују да воде надзор над учитељима. Они су захтевали да се тај распис одмах повуче, да се учитељи заштите од политичких прогањања, да им се гарантује сталност и да само школски надзорници могу да оцењују њихов рад. Тако су се сврљишки учитељи и политички јасно опредељивали и конкретно ангажовали у политичком животу своје средине.

У све сложенији и конкретнији политички живот сврљишке средине укључио се на почетку тридесетих година и млади лекар др Миленко Хаџић, који је 20. маја 1931. године у Сврљигу отворио своју приватну ординацију. Он се за ово место био определио као студент, јер је, иако рођен у Шумадији, у Малом Крчмару код Крагујевца, своје семестралне распусте најрадије проводио у Сврљигу, где је међу младим интелектуалцима, занатлијама и земљорадницима имао пријатеље и истомишљенике. Овде је он био познат као активиста напредног студентског покрета на Београдском универзитету, па се од младог лекара очекивала велика помоћ и у предстојећим политичким борбама и страначким одмеравањима.

То, наравно, није могло да дође до изражаја већ на парламентарним изборима у новембру 1931. године, који су одржани у сенци тек укинуте монархо-фашистичке диктатуре и који су носили све њене карактеристике и обележја. Била је истакнута само једна листа, листа председника краљевске диктаторске владе генерала Петра Живковића, на којој је за кандидата у сврљишком срезу био одређен нишки хотелијер и рентијер, закупац поште Ђока Јовановић, па је гласање било чиста формалност.

Формално је извршена и смена председника општина. Они су једноставно именовани и постављени декретом као присталице владине Југословенске националне странке (ЈНС) генерала Петра Живковића и његовог министра, радикаског првака Николе Узуновића. Представници те странке изабрани су и на општинским изборима који су на територији Моравске бановине одржани 6. августа 1933. године. Међутим, на изборима за општинске председнике и одборнике у септембру 1936. године кандидат ЈНЦ победио је само у Плужини, док су странке Удружене опозиције освојиле власт у три општине: Давидовцу, Попшици и Нишевцу. У свим осталим општинама изабрани су кандидати нове владине странке, Југословенске радикалне заједнице (ЈРЗ).

Нова владина странка освојила је највећи број гласова и на парламентарним изборима одржаним претходне године, 5. маја 1935. На

њеној земаљској листи, чији је носилац био председник владе Божидар Јевтић, била су два посланичка кандидата у сврљишком срезу: Војислав Николић и Милан Голубовић. За посланика је изабран Милан Голубовић, а гласање је било јавно и под контролом полиције, па је срески начелник већ у току преподнева био обавештен да су у Сврљигу „сви чиновници изашли на биралиште до 10 часова и гласали за земаљску листу председника владе“.⁶⁷⁾

И поред тога бирачи су се у великом броју опредељивали за листу Удружене опозиције чији је носилац био Влатко Мачек. Посланички кандидат на тој листи био је земљорадник из Нишевца Радисав Антић, присталица Демократске странке, чији су истакнути активисти били и бивши председник општине у Сврљигу Стеван Тодоровић и свештеник у Светом Аранђелу Благоје Поповић, а све значајнију улогу у организовању демократске опозиције имао је сврљишки лекар доктор Миленко Хаџић. Иако је у „списку сумњивих лица“ из општине варошице Сврљиг (Пов. бр. 100 од 21. децембра 1937. године) био регистрован као „наклоњен комунизму“, доктор Хаџић је око себе окупио повећу групу демократски оријентисаних грађана и сељака, слободоумних интелектуалаца и напредних омладинаца, а у својим политичким иступањима залагао се за програм „народног фронта“ и идеје антифашизма.

На таквом програму, а као представник Земљорадничке странке Јована Јовановића Пижона, доктор Хаџић се на скупштинским изборима, одржаним у децембру 1938. године, кандидовао за посланика на земаљској листи Удружене опозиције (заменик му је био земљорадник из Рибара Љубомир Николић). На листи Удружене опозиције, чији је носилац био лидер Хрватске сељачке странке Влатко Мачек, посланички кандидат био је и свештеник Благоје Поповић, док се бивши официр и трговац из села Вароши Тихомир Илић кандидовао на листи фашистичке странке Светислава Хоћере и Димитрија Љотића. На листи владине странке (ЈРЗ), чији је носилац био председник владе Милан Стојадиновић, посланички кандидат је и овога пута био сврљишки трговац Милан Голубовић, а његов заменик такође сврљишки трговац Милан Ђорђевић.

Гласање је опет било јавно и под полицијским надзором, а претходила му је до тада невиђена жива и бурна предизборна кампања, у којој су коришћене и примењиване и многе недемократске и неполитичке методе „агитације“ и „убеђивања“ бирача путем разноврсних дезинформација, застрашивања, притисака, врбовања и куповања гласова. Владаина странка је тако освојила 4073, а удружена опозиција 1982 гласа: др Миленко Хаџић 1356, а Благоје Поповић 626 (кандидат фашистичке странке имао је занемарљив број присталица).

Па ипак, удружена опозиција је била морални победник на овим изборима, јер су они потврдили традиционалну приврженост народа сврљишког краја идејама демократије, слободоумља и слободарства. Те идеје су биле манифестоване и у јесен 1937. године, кад

67) Архив Ниша. Фонд Сврљиг.

су и у Сврљигу избили снажни протести против Конкордата, „спору-
азума о уређивању односа са Ватиканом и давању одређених повлас-
тица католичкој цркви“, који је Стојадиновићева влада закључила са
папском државом. Овај „верски уговор“ је узнемирио не само право-
славну цркву, већ и широке народне слојеве који су у њему видели
прикривену владину намеру да отвори врата фашизацији земље, па су
против њега широм Србије организоване демонстрације, а у Сврљигу
је црква из својих редова изогђила владиног посланика Милана Голу-
бовића, који је у Скупштини гласао за ратификацију Конкордата.

Традиције бунтовништва и слободоумља изражене су у Сврљигу
и у јесен 1939. године, кад су опанчарски радници одбили да раде под
дотадашњим понижавајућим условима и одлучили да се организо-
вано боре за већа права и боље услове рада. Опанчари су, наиме, били
најбројнији радници у Сврљигу (само у радионицама Величка Свето-
заревиха, Драгомира Тричковића и Живојина Новаковића било је 40
до 50 радника и ученика), али је њихово економско стање било нај-
теже. Плаћани су мање него радници других струка, нису имали одре-
ђено радно време, а били су дужни да обављају и све друге послове у
радионици и газдиној кући. Зато су захтевали да им се дотадашње
наднице од осам, десет и дванаест динара повећају на двадесет до
тридесет динара и да им се признају сва радничка и синдикална права.
Послодавци су ове захтеве грубо одбили, али су на почетку нове се-
зоне производње опанака били принуђени да их испуне, јер су рад-
ници до краја свог штрајка остали упорни и непопустљиви.

Иако је изведена уз помоћ нишке организације Уједињеног рад-
ничког синдикалног савеза (УРСС), ова акција сврљишких опанчар-
ских радник није изазвала значајније синдикалне и класне манифе-
стације, јер ово место још није ни имало праву радничку класу, нити
је у сврљишком крају постојао организован синдикални и раднички
покрет. Повећано интересовање за такав покрет изазвали су својим
политичким деловањем геометри, њих четрдесетак, који су у лето 1939.
године радили на премеравању и класирању земљишта у сврљишком
срезу. Међу њима је било чланова Комунистичке партије Југославије
која је у то време, након успостављања дипломатских односа између
Југославије и СССР, развијала широку активност на пропагирању идеја
социјализма и комунизма. У сврљишком крају су те идеје биле прив-
лачне за младе раднике и сиромашне сељаке, за слободоумне интеле-
ктуалце, студенте и средњошколце, чак и за синове најугледнијих
сврљишких трговаца и режимских политичара, који су се изјашњавали
за корените промене у постојећем друштвеном поретку и односима у
њему, али и за одлучно супротстављање свим облицима и методима
издаје и фашизације земље. Тако се у годинама непосредне ратне
опасности од Хитлерових механизованих дивизија које су освајале и
газиле Европу, у овом крају евоцирао и стварао широк фронт тради-
ционалног народног отпора и слободарства.

Букнуле су те аспирације 27. марта 1941. године кад су у Сврљигу
и многим селима спонтани скупови изражавали радост због рушења
владе Цветковић-Мачек и одбацивања капитулантског пакта којег је

та влада била закључила са фашистичким силама (у Сврљигу су тог дана на спонтаним народним митинзима говорили млади учитељ Борисав Станковић, студент Бранко Николић, син трговца Војислава Николића, и доктор Миленко Хаџић).

Слободарске традиције изражавали су Сврљижани и првих априлских дана, кад су, испраћени песмом и музиком, одлазили у своје јединице, на ратне распореде. Али су те традиције тешко изневерене већ сутрадан по избијању рата, 7. и 8. априла, кад су пред навалом немачких тенкова из Бугарске, почели да се преко Сврљига, путем према Сокобањи, повлаче делови јединица југословенске краљевске војске. У почетку, јединице су одступале у реду и као по неком плану, али се брзо показало да ту нема никаквог плана ни реда. Разочарани и деморалисани војници су у све већем броју изостајали из колоне, бацали оружје и опрему, скидали униформе и тражили најкраће путеве до својих села и домова. Доведена до пораза и безизлаза та војска се распадала и нестајала у немоћи команданата и издаји властодржаца. Њених 449 припадника из сврљишког краја отерано је у заробљеничке логоре, а 21 војник остао је на бранику домовине у том кратком и поразном априлском рату.

Али то није био крајњи биланс ратних разарања и ратних жртава у сврљишком крају. Још пуне три године водиле су се ратне операције по сврљишким брдима, на друмовима и у селима. Ратовали су сврљишки устаници против немачких и бугарских окупатора и њихових српских квислинга. Ратовали су партизани против четника, борци „народно-ослободилачке војске Југославије“ против војника „југословенске војске у отаџбини“, припадници армије маршала Тита против припадника армије генерала Драже Михаиловића. Ратовале су немачке, бугарске и квислиншке казнене експедиције против незаштитених села и голоруких сељака. Рат је на све начине узимао своје жртве и убирао свој крвави данак.

Окупатори и њихови савезници су у многобројним погромима и одмаздама против становништва запалили 486 зграда у сврљишким селима, претукли 458 лица, интернирали 38. У партизанским одредима и јединицама НОВЈ пало је 374 Сврљижана, а у осталим војскама 409, од чега у четничким јединицама ДМ 151, квислиншкој СДС и њеној коалицији 303. Укупно 783 живота.⁶⁸⁾

68) *Сврљишка брда и врх зелени*. Попис погинулих и убијених.